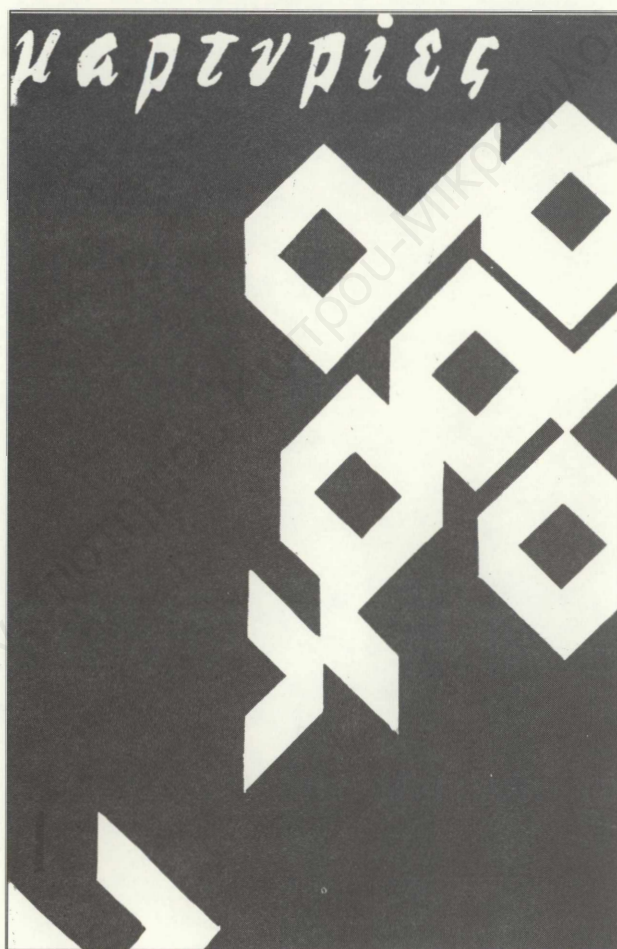

μικροφιλολογικά τετράδια 9

Το λογοτεχνικό περιοδικό *Μαρτυρίες* (1962-1966)

Προλεγόμενα: Αλέξης Ζήρας

Αποδελτίωση - Επιλεγόμενα: Χρυσούλα Σπυρέλη

Λευκωσία 2010

Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κύπρου-Μικροφιλολογικά τετράδια

μικροφιλολογικά τετράδια 9

Παράρτημα περιοδικού μικροφιλολογικά (αρ. 28)

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Ο ελληνικός 20ός αιώνας και τα γραπτά τεκμήριά του: Οι Μαρτυρίες

Η αίγλη και η παρακμή των λογοτεχνικών περιοδικών

Τα γενικής ύλης λογοτεχνικά περιοδικά, αλλά ακόμα και τα περιοδικά ιδεών και κριτικής, σπανίως ασκούν σήμερα κάποια επίδραση στο τρέχον ελληνικό πολιτισμικό γίγνεσθαι. Δεν προκαλούν συζητήσεις, δεν βαθαίνουν διαφορές (που εξάλλου δεν υπάρχουν), δεν διαμορφώνουν αισθητικές προτιμήσεις, δεν συμβάλλουν με την ύλη τους, πρωτότυπη ή μεταφρασμένη, στον πλουτισμό του γνωσιακού ορίζοντα των αναγνωστών, δεν αποτελούν, όπως σε άλλα χρόνια, ταμεία και πύλες ενημέρωσης που παρουσιάζουν τα ρεύματα ιδεών και τις διεθνείς τάσεις της λογοτεχνίας και της θεωρίας για τη λογοτεχνία. Δεν αποτελούν, τέλος, πόλους συσπείρωσης ούτε και προθαλάμους για την άσκηση και την αξιολόγηση των νέων φωνών. Δεν είναι τυχαίο ότι μόνο κατ' εξαίρεση κάποιο από τα υπάρχοντα λογοτεχνικά περιοδικά μπορεί να προσελκύσει τη γενικότερη προσοχή, ακόμα και των βιβλιοφίλων αναγνωστών, αν τυχόν περιλαμβάνει κάποιο επίμαχο άρθρο. Το συνηθέστερο, προσέχεται κάπως αν οργανώσει αφιερώματα σε πρόσωπα ή σε θέματα, με στόχο την άγρευση του επιμερισμένου ή του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Εννοείται πως υπάρχουν οι εξαιρέσεις που αμύνονται απέναντι σ' αυτό τον ισοπεδωτικό κανόνα της πλήρους αδιαφορίας. Αλλά αυτό που οφείλουμε να παραδεχτούμε είναι πως οι λίγες σχετικές αναφορές που γίνονται σε κριτικές μελέτες, οι οποίες δείχνουν μια βαθύτερη γνώση της κριτικής μας παράδοσης και δεν περιορίζονται σε τεταρτεύουσας αξίας αγγλοσάξονες και γάλλους ή άλλων εθνικοτήτων πανεπιστημιακούς, αφορούν κατά κανόνα σε περιοδικά άλλων εποχών που λίγο ως πολύ θεωρούνται εμβληματικά: π.χ., στην *Εστία* και στα *Παναθηναία*, στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, στα *Ελεύθερα Γράμματα*, στις *Μακεδονικές Ημέρες* ή και στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Μόνο αν συγκρίνουμε τη δυναμική που είχαν τα περιοδικά αυτά, τον ενίοτε πρωτοποριακό τους ρόλο σε χρονικές στιγμές που δεν τα ανταγωνιζόταν κανένα σχεδόν άλλο μέσο ενημέρωσης και που η βιβλιοπαραγωγή ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, καταλαβαίνουμε τη διαφορά τού άλλοτε με το τώρα.¹ Οι εποχές άλλαξαν και μαζί τους άλλαξαν τα περιοδικά, τα οποία, εξάλλου, πάντοτε καθρέφτιζαν τα χαρακτηριστικά της εποχής τους, τα ήθη και τα γούστα της, την ενεργητικότητα και την παθητικότητα της, την κινητικότητα και την αδράνεια. Ανατρέχουμε λοιπόν στα έντυπα του παρελθόντος για πολλούς λόγους, αλλά εκείνα που προσελκύουν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον μας είναι όσα μας κάνουν να νοσταλγούμε κάτι, που ωστόσο έχει ήδη

διαρρεύσει και χαθεί. Νοσταλγούμε ενδόμυχα εποχές με πιο σαφή όρια, με πολιτικά ήθη που λειτουργούσαν ενίοτε και ως μοιραίο αντιστάθμισμα όλου του βίου σε πολλούς ανθρώπους, με ιδέες όχι τόσο συγκεχυμένες και θολές όσο οι σημερινές, ιδέες που μπορούσαν να προβάλλουν με πειθώ σε συνειδήσεις «αθωότερες» από τις τωρινές, ιδέες προκλητικές που υπέθαλπαν τη ρήξη ή και τη διακινδύνευση. Και πράγματι, σε προγενέστερα χρόνια, όταν η πολιτική θέση συνέκλινε με την αισθητική τόλμη ή την αιχμηρότητα του θέματος, μαζί με τη δύναμη του ιδεολογικού οράματος συγκεφαλαιωνόταν στις σελίδες των ρηξικέλευθων περιοδικών μια σχέση προσωπική, μια σωματική προσφορά και ανάλωση, μια ταύτιση πάθους και ιδεολογικής πίστης.

Αναφερόμαστε σε όχι πολύ μακρινές εποχές, στις οποίες τα περιοδικά, όπως άλλωστε και οι εφημερίδες, ήταν για το κοινό των αναγνωστών τους ένα, όσο κι αν μοιάζει κοινότοπο, παράθυρο στον κόσμο και παράθυρο στον συντροφικό άλλο. Πέρα από τα ιδεολογικά και πολιτικά τους σημαίνοντα που αφορούν τις επιμέρους ταυτότητές τους, τα λογοτεχνικά περιοδικά και τα περιοδικά παιδείας ανήκαν, ως πριν από μερικές δεκαετίες, σε δυο μεγάλους κύκλους: σε εκείνα που αποτέλεσαν για ένα διάστημα, μεγάλο ή μικρό, σχολεία γενικής μόρφωσης και γνώσης, όπως *Ο Νουμάς*, η μακρόβια *Νέα Εστία* (εκείνη, το πολύ ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια), οι *Εποχές*, και στα περιοδικά θέσεων ή απόψεων που εξέφρασαν μια προσωπική γραμμή ή τη συνισταμένη γραμμή των μελών μιας παρέας, όπως τα *Νέα Γράμματα*, *Το Τρίτο Μάτι*, *Ο Κοχλίας*, *Η Διαγώνιος*, η *Κριτική*, και στα πιο πρόσφατα χρόνια οι *Σημειώσεις*. Συν τω χρόνω, και τούτο είναι πασιφανές, η επίδραση που ασκούν τα περιοδικά γενικής λογοτεχνικής παιδείας γίνεται όλο και πιο αναιμική. Ιδίως αυτή των πιο υπεύθυνων και σοβαρών. Η ταυτότητά τους, αν επιλέξουν το δρόμο της επιβίωσης από το δρόμο της ηρωικής εξόδου, είναι όλο και πιο ασαφής, και για τούτο δεν ανταποκρίνονται σε καμία ζήτηση βασικής, αλλά μόνο επικουρικής γνώσης. Δεν αποτελούν πια όργανα έκφρασης, ενδεχομένως διότι οι διαφορές των ίδιων των συντακτών και συνεργατών τους είναι περισσότερες από τις συγκλίσεις. Συνήθως σπάνια βρίσκουν να πουν κάτι το αξιόλογο, και δεν το θεωρούν αναγκαίο να υπερβούν τα εσκαμμένα και να εκφράσουν κάτι που ξεπερνάει τον χρυσό κανόνα του μέτρου. Δεν δίνουν τον τόνο στη λογοτεχνική και στην καλλιτεχνική ζωή, όπως ήδη σημειώσαμε, όχι μόνο γιατί έχει αλλάξει άρδην η ζωή αυτή, προσδεδεμένη στους νόμους της αγοράς, αλλά και διότι έχει αλλάξει μαζί ο διάυλος αναγνώρισης της λογοτεχνικής ή της όποιας αξίας. Η αγοραία ζωή της λογοτεχνίας – ιδίως αν θέλουν να διατηρήσουν τις όποιες αρχές τους – δεν τα χρειάζεται πλέον. Δεν τα έχει ως εφελθία της, αλλά τα παρακάμπει και τα αφήνει πίσω της. Οι αυτοματισμοί των διαδικτυακών πληροφοριών, η ταύτιση της έννοιας του έγκυρου με τη δήθεν “αληθειακή” εικόνα της οθόνης, επιβάλλουν τη δική τους φήμη και “αξία” και μάλιστα με ιλιγγιώδεις ταχύτητες. Έτσι, σε μια κοινωνία που μαγεύεται από τις

πάσης φύσεως επιταχύνσεις, είναι μοιραίο ότι μπαίνει στο περιθώριο η παλαιότερη βραδύτητα που επέτρεπε να προσεγγίζεται η γνωσιακή ύλη ως αντικείμενο μελέτης. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ότι αφαιρείται από τον έντυπο λόγο κάθε κύρος και κάθε δυνατότητα να κρίνει, να μάχεται και να επικρίνει σε βάθος. Το τυπωμένο σε χαρτί κείμενο είναι πλέον η λαχανιασμένη οπισθοφυλακή του λόγου, που κι αυτός με τη σειρά του είναι ολοένα και πιο πολύ η έκφραση του αχρηστευμένου οχήματος, παλιάς τεχνολογίας, της γνώσης και της πληροφορίας.

Οι Μαρτυρίες, μια παρέα στο άνοιγμα της δεκαετίας του '60

Οι Μαρτυρίες, με τις οποίες θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, ήταν ένα περιοδικό των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '60, και οπωσδήποτε, αν θέλουμε να το κατατάξουμε κάπου, ανήκει στο είδος των αριστερών εντύπων κριτικής και λογοτεχνίας, με το βάρος να πέφτει κυρίως στην πρώτη. Όμως κι αυτή είναι μια πρωτοβάθμια διάκριση, γιατί τα βασικά χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του συνάδουν με την ιδιαιτερότητα της ύλης του. Είναι περιοδικό κριτικής, αλλά μιας κριτικής που οι σκοπεύσεις της είναι περισσότερες από άλλα «αδελφά» έντυπα της εποχής, όπως η βασιλεύουσα στο χώρο *Επιθεώρηση Τέχνης*, καθώς ανήκει μεν στην αριστερά, αλλά έχει άλλες δεσμεύσεις, άλλες εμμονές και άλλες ελευθερίες σε σχέση με τα έντυπα ιδεολογικής γραμμής που έβγαιναν τότε. Φαίνεται ότι στο τέλος του '50 με τις αρχές του '60 στον χώρο αυτό συνέβαιναν ανακατατάξεις και εμφανίζονταν δυνάμεις με κεντρόφυγες τάσεις. Οι διαφοροποιήσεις απέναντι στην κρατούσα, επίσημη, κομματική αντίληψη για την αισθητική και τις τέχνες εντάθηκαν τότε ακριβώς, στη δεκαετία 1955-1965, και οι συντονισμένες, από διάφορες μεριές, δράσεις, που σκόπευαν σε μια εκσυγχρονισμένη αριστερή σκέψη, από τότε χρονολογούνται.² Η «Εβδομάδα Μαρξιστικής Σκέψης», που πρόλαβε να πραγματοποιηθεί δυο φορές, το 1965 και το 1966, με πρωτοβουλία του εκδοτικού οίκου Θεμέλιο, τη φροντίδα του Μίμη Δεσποτίδη³ και τη συμμετοχή ενός διεθνούς apparatus διανοουμένων, όπως ο Ροζέ Γκαρωντύ (Garaudy), ο Μωρίς Κόνφορτ (Conforth), ο Πιερ Βιλάρ (Vilar), ο Μάριο Μανακόρντα (Manacorda), ο Νίκος Πουλαντζάς, κ.ά., νομίζω ότι συνοψίζει και κορυφώνει τις διεργασίες και τις πιέσεις για «ανοίγματα» που ασκούσαν κυρίως από νεώτερα στελέχη στους κόλπους της ελληνικής αριστεράς, όσο και τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε νοοτροπίες παλιές και ζητήσεις καινούργιες. Η «Εβδομάδα» επιπλέον υπήρξε ένα γεγονός με ζυμώσεις που αποδείχτηκαν μακρόβιες, καθώς εκεί τέθηκαν προς συζήτηση προβλήματα ιδεολογίας και δημοκρατικής λειτουργίας τα οποία υπό άλλες συνθήκες πνίγονταν από τον κομματικό μηχανισμό και, έτσι, δεν έβγαιναν προς τα έξω.⁴ Γενικά, όμως, μπορούμε να πούμε ότι η ανανέωση και οι σχετικές ρήξεις που συνέβησαν στην προδικτατορική αριστερά, και που μέρος τους πρό-

βαλλε από τις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*, της *Κριτικής* και των *Μαρτυριών*, είχαν μια καταγωγική συνάφεια με δυο ιστορικά γεγονότα που είχαν συνταράξει τις συνειδήσεις των πιο «ανήσυχων» διανοουμένων και συγγραφέων της. Πρώτα, το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, που έστω και με τρόπο μεσοβέζικο και στρεβλό συνετέλεσε στην αποσταλινοποίηση,⁵ και, τον ίδιο χρόνο, η εισβολή στην Ουγγαρία το 1956 για την αποκατάσταση της δήθεν αρραγούς σοσιαλιστικής ενότητας του Συμφώνου της Βαρσοβίας.⁶ Κάτι που έδειχνε ότι μάταια περίμεναν πολλοί νέοι διανοούμενοι να υπάρξουν βαθιές τομές στην πολιτική της ΕΣΣΔ.

Οι *Μαρτυρίες*, με αυτή την έννοια, του ότι παραχωρούσαν τις σελίδες τους πολύ συχνά σε αναλύσεις ζητημάτων οργάνωσης της κουλτούρας, σε μελέτες για την αισθητική και τις τέχνες και σε σπουδές πάνω σε νέες μορφές πολιτικής και κοινωνιολογικής θεωρίας, δεν έπαιξαν τον παιδευτικό και επιμορφωτικό ρόλο που θα μπορούσαν να είχαν παίξει, αν τα στεγανά ανάμεσα στο περιοδικό και στον ευρύτερο χώρο των διανοουμένων της αριστεράς δεν ήταν τόσο πολλά. Τα εμπόδια προέρχονταν από το ευρύτερο οργανωτικό περιβάλλον του δύσπιστου κόμματος-ήλιου, της ΕΔΑ, που εχθρευόταν όσες κινήσεις δεν κατόρθωνε να τις ελέγξει και να τις χειραγωγήσει πολιτικά,⁷ αλλά προέρχονταν και από το ίδιο το περιοδικό, καθώς η έκδοσή του ουσιαστικά έβγαζε προς τα έξω τις ζυμώσεις, τις συζητήσεις και τις προσωπικές τάσεις μιας μάλλον κλειστής παρέας νεαρών λογίων,⁸ με ισχυρούς φιλικούς δεσμούς, που έδινε την εντύπωση μιας αυτόνομης, ολιγομελούς οργάνωσης. Αν και οι περισσότεροι από αυτούς τους νέους δεν διερμήνευαν ακριβώς τις θέσεις και τις αρχές του ιδεολογικού μέντορά τους, του Μανόλη Λαμπρίδη (1920-2002), παλιού στελέχους διαφόρων κινήσεων στον υβριδικό χώρο του ελληνικού τμήματος της 4ης Διεθνούς, και διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους ώστε να συνεργάζονται και με άλλα ιδεολογικά συγγενή έντυπα, όπως η *Κριτική*, η *Επιθεώρηση Τέχνης*, η *Εφημερίδα των Ποιητών*, κ.ά., είχαν ως οικειότερο «στέκι» τους τις *Μαρτυρίες*. Πράγμα που δεν έμενε απαρατήρητο σε μια τέτοια εποχή, σαφών διαχωρισμών, γραμμών και ενίοτε προγραφών και διωγμών, καθώς και μόνο η φευγαλέα αναφορά στην 4η Διεθνή λειτουργούσε ως αρνητικός μύθος στο φανταστικό των περισσοτέρων. Το περιοδικό λοιπόν που σημειωτέον άρχισε να βγαίνει το 1962, αμέσως μετά την ολοκλήρωση της ζωής της *Κριτικής* (πράγμα που υπονοούσε ότι οι συντάκτες του αποφάσισαν την έκδοση, γιατί ίσως αισθάνθηκαν την έλλειψη ενός βήματος πιο ελεύθερου κριτικού ελέγχου), αντιπροσώπευε, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, θέσεις μιας κομματικά ακαθόριστης ως προς τα όριά της, αν και ελευθερόφρονης αριστεράς. Δηλαδή μιας αριστεράς που δεν δίσταζε να στήνει κλεφτοπόλεμο με την κομματική πειθαρχία, είτε προβαλλόμενη ως «εσωτερική» αντιπολίτευση είτε ευαγγελιζόμενη την αριστερά της αριστεράς, και πάντοτε διαλέγοντας το προνομιακό γι' αυτήν πεδίο, των θεμάτων κουλτούρας και πολιτικής.⁹

Η πρωτοκαθεδρία του Μανόλη Λαμπρίδη

Ωστόσο, η άσκηση του κριτικού ελέγχου στις *Μαρτυρίες* γινόταν με τρόπο αρκετά επιμερισμένο, καθώς το βάρος στον τομέα της υλιστικής μελέτης φαινομένων τα οποία σχετίζονται με τις τέχνες έπεφτε στον Λαμπρίδη. Ιδίως εκείνος διέθετε πολύχρονη οργανωτική πείρα και ήταν σε ικανό βαθμό ενημερωμένος για το τι συνέβαινε στον τομέα της μαρξικής θεωρίας διεθνώς· αυτός έπαιξε το ρόλο του «καθοδηγητή» της ολιγάριθμης συντροφιάς και είναι εύλογο ότι εκείνος επέλεγε τα θέματα των συζητήσεων, οι οποίες ήταν συχνές και συνήθως με βάση αυτές μεταφράζονταν άρθρα, επιλέγονταν βιβλία προς παρουσίαση, γράφονταν σχόλια. Η οδηγητική του πρωτοκαθεδρία φαίνεται αμέσως σε όποιο διατρέξει, έστω και βιαστικά, τα περιεχόμενα των δέκα τευχών της πρώτης και των δυο τευχών της δεύτερης εκδοτικής περιόδου του περιοδικού. Πρώτα τον σταματούν, λόγω της συχνότητας των θεμάτων αλλά και της έκτασής τους, οι δικές του μελέτες, και κατά δεύτερο λόγο οι πιο σύντομες αν και ανάλογης προβληματικής προσεγγίσεις του Βύρωνα Λεοντάρη («Η λυρική αίσθηση και η σύγχρονη ποίηση», τχ. 9), του Στέφανου Ροζάνη («Ο νατουραλισμός στη σύγχρονη ποίηση», τχ. 2), του Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου («Η δυνατότητα μιας σύγχρονης ποιητικής», τχ. 7). Σε μια τρίτη ματιά ξεχωρίζει τα κριτικά που παρακολουθούν την εκδοτική επικαιρότητα, τη θεατρική δράση και τις κινηματογραφικές προβολές, τα σχετικά σχόλια του Γιώργου Ζαλμά, του Χριστόφορου Αργυρόπουλου, του Γιάννη Καλιόρη, του Παύλου Μάτεσι, τα οποία προστίθενται στις βιβλιοκρισίες του Β. Λεοντάρη, του Γ. Λυκιαρδόπουλου, του Μ. Αφεντόπουλου, του Στ. Ροζάνη, του Τ. Πορφύρη και του αφανούς, αν και διαρκώς παρόντος, Α. Χρήστου (=Ανδρέα Μυλωνά). Οι καθαυτό λογοτεχνικές συνεργασίες, εκτός από τους ήδη αναφερόμενους, όλους συνομήλικους ποιητές, περιέχουν και ποιήματα του Μάρκου Μέσκου, της Ζέφης Δαράκη, του Ιάσονα Ιωαννίδη. Ας σημειωθεί εδώ ότι στο διάστημα 1962 -1964, που ήταν η πιο σκληροπυρηνική περίοδος των *Μαρτυριών*, από την άποψη των θεωρητικών τους κειμένων, τα οποία λίγο ως πολύ διέτρεχε μια μονότροπη «άτεγκτη μεθοδολογία [...] μονογραμμική και ισοπεδωτική αντίληψη για την πραγματικότητα του αιώνα μας», όπως έγραφε στην *Κριτική* (τχ. 4-5, 1959) ο Πάνος Θασίτης (Β. Νησιώτης) αναφερόμενος αρνητικά σε παρεμφερές δοκίμιο του Λαμπρίδη («Το πρόβλημα των μορφών και η έννοια του συγχρόνου στην τέχνη», *Κριτική*, τχ. 1, 1959, κ.ε.),¹⁰ τα ποιήματα που δημοσιεύονταν στο μεγαλύτερο μέρος τους ήταν η ζώσα τεκμηρίωση ενός μεταφορικού λόγου που δεν απεικονίζει με πιστότητα, δεν περιγράφει με σαφήνεια, δεν είναι ομόλογος προς την άποψη ότι στην τέχνη υπάρχουν μονότροπες σημασίες. Εμμέσως, αυτό δείχνει ότι ο Λαμπρίδης, παρ' όλο που προσπαθούσε να πείσει το νεανικό ποιητικό apparatus της ομάδας ότι χρειάζεται το έργο να έχει προοπτική (και δη σοσιαλιστική), δεν είχε τις δυνάμεις να αντιπαλέψει τη μορφο-

πλασία του μοντέρνου,¹¹ απέναντι στην έννοια του οποίου στεκόταν εξαρχής και συλλήβδην αρνητικά. Τέλος, άλλες συνεργασίες, όπως του Κώστα Θεοφάνους, του Κώστα Κοβάνη, του Ιάσονα Ιωαννίδη, ο οποίος ήταν και ο σύνδεσμος με την παρέα του Μάριου Χάκκα, της Ρίτας Μπούμη-Παπά, του Τάσου Κόρφη, ποιητών δηλαδή που δεν ανήκαν οργανικά στην ευρύτερη περιμετρική της ομάδας, είναι μάλλον βέβαιο ότι οφείλονταν σε συστάσεις τρίτων ή, ακόμα, και σε συνυπάρξεις επιβεβλημένες από μια τακτική: π.χ., από τον φόβο ότι η μη αποδοχή άλλων συνεργατών θα συντελούσε στην ενίσχυση της «φραξιονιστικής» / αποσχιστικής φήμης του περιοδικού.¹² Αλλά, όπως εξάλλου έχει κατατεθεί από όλους σχεδόν τους νεαρούς συστασιώτες των *Μαρτυριών*, τα περισσότερα δημοσιεύματα, ειδικά τα θεωρητικά, περνούσαν απαραίτητα πρώτα από το άγρυπνο βλέμμα του Λαμπρίδη!¹³

Στην ύλη του περιοδικού, ιδίως σ' αυτά τα πρώτα δυο χρόνια της κυκλοφορίας του, υπάρχουν, όπως είπαμε, μερικά μελετήματα και άρθρα που διαπνέονται από έναν δογματισμό κάπως πεπαλαιωμένο. Για παράδειγμα, το άρθρο του μόλις εικοσαετούς Ροζάνη για τον νατουραλισμό (τχ. 1, 1962) έχει την αυστηρότητα και την απολυτότητα ενός σχεδιάσματος λενινιστικής σύλληψης, που εκπλήσσει αν το συγκρίνουμε με άλλα μεταγενέστερα γραπτά του, όπως λ.χ. το δοκίμιό του για τον Μίλτο Σαχτούρη, στο τεύχος Απριλίου του 1966, όπου πλέον φάνηκε ότι η νεανική παρέα έτεινε να «απογαλακτιστεί» από την καθοδηγητική φροντίδα του Λαμπρίδη. Επίσης, στο ίδιο πρώτο τεύχος, η άκρως διθυραμβική υποδοχή της *Ελληνικής ποίησης ανθολογημένης*, των Μ. Αυγέρη, Β. Ρώτα, Θρ. Σταύρου, Μ.Μ. Παπαϊωάννου από τον Κώστα Κοβάνη, αν και ήδη της είχαν επισημανθεί λάθη και εσκεμμένες παραλείψεις από τον Μανόλη Αναγνωστάκη.¹⁴ Ακόμα, ο εκτενής σχολιασμός (τχ. 9, 1964) από τον Μανόλη Λαμπρίδη της *Αμερικής* του Άλλεν Γκίνζμπεργκ (Ginsberg), όπου μπαίνει στο περιθώριο η ριζοσπαστική έκφραση και κρίνεται το ποίημα ως αποτέλεσμα της αντίφασης μεταξύ αστικής ιδεολογίας και αστικού καθεστώτος, ενώ η αιχμηρή του γλώσσα θεωρείται ως «αφηρημένη επιθετικότητα και [καλυμμένη] μορφή προσαρμογής στον καταγγελλόμενο κόσμο». Κυρίως όμως είναι τα μελετήματα του ίδιου του Λαμπρίδη και οι από αυτόν επιλεγμένες μεταφράσεις εκτενών αποσπασμάτων από γαλλόφωνα θεωρητικά βιβλία, όπως, π.χ., του Αύγουστου Κορνύ (Cornu) «Τα θέματα της λογοτεχνίας της παρακμής» (τχ. 1), ή από αγγλόφωνα, όπως η «Μαρξιστική προσέγγιση στην τέχνη» του Μ. Harrington (τχ. 3), που δίνουν τον τόνο και το ιδεολογικό στίγμα της πρώτης εκδοτικής περιόδου. Στο κείμενο του Κορνύ, ιδιαίτερα, απηχούνται οι σχεδόν παραπλήσιες με του Ζντάνοφ μεσοπολεμικές θέσεις του Γκ. Λούκατς, όταν ζούσε στη Μόσχα κάτω από την προστασία της Κομιντέρν, προς τις οποίες, αν και πιο επεξεργασμένα, ήταν συντεταγμένες και οι αμέσως μεταπολεμικές του. Ο Λαμπρίδης συναινεί στην πεποίθηση του Λούκατς ότι η μοναδική τεχνική που αναπαράγει πιστά την

πραγματικότητα είναι ο ρεαλισμός. Με την πεποίθηση αυτή άλλωστε φαίνεται ότι αποφάσισε να συνοδοιπορήσει μετά το 1960 και ο ίδιος ο Λαμπρίδης. Και τούτο διότι, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Γιάννης Καλιόρης σε οξύτατο ως προς τον έλεγχό του αλλά δίκαιο επιμνημόσυνο κείμενο, ενώ στο τέλος της δεκαετίας του '40 και σε όλη σχεδόν τη δεκαετία του '50 ο Λαμπρίδης δείχνει διαλλακτικότερος, λιγότερο απόλυτος, μεταστρέφεται ή προάγεται προς το απολυτότερο μετά το 1960.¹⁵

Η μητέρα εκκλησία και το ποικιλόμορφο «εκκλησίασμα» του Τρότσκι

Η «υποχώρηση» αυτή του Λαμπρίδη μετά το '60 συμπίπτει με την κύηση και την έκδοση των *Μαρτυριών*. Παραταύτα δεν μπορώ να πω ότι είμαι βέβαιος πως ο Λαμπρίδης, ηγετική φυσιογνωμία στον χώρο της μη θεσμικής αριστεράς και διανοούμενος με ευρύτατη μόρφωση, σκλήρυνε τη στάση του ξαφνικά. Τις απόψεις του τις επεξεργαζόταν προσεκτικά, επί χρόνια, και δεν τις εγκατέλειπε καθόλου εύκολα. Το αντίθετο μάλιστα, η όψιμη επίθεσή του εναντίον της ταινίας *Μεγαλέξανδρος* του Θόδωρου Αγγελόπουλου το 1981¹⁶ είναι απλώς η συνέχεια της επίθεσής του στις απόψεις της Νόρας Αναγνωστάκη για την ποίηση της Ελένης Βακαλό (*Κριτική*, τχ. 7-8, 1960), την οποία έκρινε ως μη-ποίηση, τις εικόνες της ως «προϊόντα της αφηρημένης σκέψης [στα οποία] η αποκάλυψη του κόσμου είναι τάξεως νηπιακής, μπουσουλήματα και ψηλαφήματα» (*Κριτική*, τχ. 9, 1960), και η συνέχεια της επίθεσής του εναντίον του *Μπαλκονιού* του Ζαν Ζενέ (*Μαρτυρίες*, 4, 1962, σσ. 17-22), τον οποίο είχε το θάρρος να τον εγκалέσει ως ανέτοιμο να επεξεργαστεί θέματα για τα οποία χρειάζεται «γερός επιστημονικός οπλισμός»! Η προσέγγισή του, όμως, που επηρέαζε και τις προσεγγίσεις των υπολοίπων μελών της άτυπης συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ομονοούσε με τις θέσεις του Τρότσκι: το ότι τα πρόσωπα των βιβλίων έπρεπε να ανταποκρίνονται σε ευκρινή και όχι ρευστά ιδεολογικά σχήματα, το ότι οι δράσεις σε ένα έργο πρέπει να έχουν αρνητικό ή θετικό πρόσημο, έτσι ώστε να γίνεται αντιληπτή από τον αναγνώστη η ηθική ή η παρακμιακή του διάσταση, το ότι πρέπει να φαίνεται με κάποιο τρόπο η φαντασιακή «νοσταλγία» του επικείμενου μεγαλειώδους μέλλοντος του ανθρώπου. Δεν μπορούμε να εικάσουμε εδώ ότι η παρέα μικρών και μεγάλων στις *Μαρτυρίες* είχε κάτω από το μαξιλάρι της το *Λογοτεχνία και Επανάσταση* του Τρότσκι, αρκετές απόψεις του οποίου για την τέχνη δεν ήταν και πολύ μακριά από τις λενινιστικές, όμως είναι κάτι περισσότερο από εύλογο ότι η εικόνα του διωγμένου και δολοφονημένου ηγέτη λειτουργούσε στη νεανική ομήγυρη των *Μαρτυριών*, όπως και στη δική μας γενιά, με όλο το μυθολογικό της φορτίο. Συντελώντας πολλές φορές στο να κερδίζουν οι πιο σύγχρονοί μας τροτσκιστές, όπως ο Παντ. Πουλιόπουλος και ο Άγης Στίνας [Σπύρος Πρίφτης, 1900-1987], κατά τεκμήριο πιο

ανήσυχoi, διαβασμένοι και ανοιχτόμυαλοι από τους σταλινικούς, ένα μέρος της αύρας που συνόδευε και εξακολουθεί να συνοδεύει τον θρύλο του «περιπλανώμενου προφήτη». Άλλωστε, όπως ήταν προσωποποιημένη η εικόνα των ιδεολογικών στάσεων της περιόδου εκείνης (που κράτησε και έως το 1980), ισχύει μάλλον αυτό που υποστήριζε σε συζητήσεις ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ότι πολλές φορές οι διαφορές στους κόλπους της αριστεράς, προπολεμικής και μεταπολεμικής, ταυτίζονταν με τα πρόσωπα που ήταν αντίπαλα, με το πώς εκπροσωπούσαν ό,τι εκπροσωπούσαν, με τις ρήξεις και τα φοβικά σύνδρομα που προέρχονταν από την απειλή των διασπάσεων, όσο και από βιώματα αποκλεισμού και διώξεων. Και όχι τόσο από τις ιδέες οι οποίες υποτίθεται συγκροτούσαν τις πολιτικές και τις αισθητικές τους αρχές. Ο Μάριος Μαρκίδης, αναφερόμενος σ' αυτού του είδους τις ουσιαστικές διαφορές, γράφει σε τόνο εξομολογητικό στο επιμνημόσυνο κείμενό του για τον Παναγιώτη Κονδύλη, μνημονεύοντας τις σχέσεις της νεανικής παρέας με τον Λαμπρίδη:

[...] για μας, η επαναστατική μεταμόρφωση του κόσμου είχε δύο απυρόβλητους καθοδηγητές, τον Λένιν και τον Τρότσκι. Όλα τα άλλα ήταν εγκλήματα του σταλινισμού. Το γεγονός ότι και ο Τρότσκι επίσης υπήρξε «αλλιώς Στάλιν», το γεγονός ότι πνευματικός πατέρας τού Στάλιν ήταν ο ίδιος ο Λένιν, δεν το προσέχαμε, παρασυρμένοι απ' τη ρομαντική πολιτική περιπέτεια τού ενός και την διαπεραστική οξύτητα των πολεμικών γραπτών τού άλλου. Δεν ήμασταν κομμουνιστές, όσο ήμασταν Ενζολωράδες.¹⁷ Ο Λαμπρίδης μάς συνέφερε όταν τα πράγματα αγρίευαν από την ανυπομονησία μας να μεταστοιχειώσουμε «προλεταριακά» τον πολιτισμό μαζί με τον κόσμο, συνιστώντας μας να διαβάζουμε πότε πότε, εκτός απ' το *Αλφάβητο του Κομμουνισμού*, και λίγο Παλαμά, και λίγο Τσάτσο.¹⁸

Μα, από την άλλη μεριά, υπάρχουν στις σελίδες του περιοδικού και αρκετές πολύ ενδιαφέρουσες πολιτικές αναλύσεις πιο ανοιχτές, όπως αρκετά ριζοσπαστικές στις αντιλήψεις τους, που ασφαλώς δεν θα εύρισκαν εύκολα φιλοξενία σε άλλα έντυπα της αριστεράς, ακριβώς λόγω του ότι οι συντάκτες τους απέκλιναν από τον κανόνα. Εκτός από τα άρθρα του Λαμπρίδη υπάρχουν μερικά εκτενή μελετήματα άλλων, όπως αυτό του Αφεντόπουλου για τη μεταφορά της καφκικής *Δίκης* από τον Όρσον Ουέλς (τχ. 5-6, 1963), όπως ο σχολιασμός της *Δίκης* των Ντάνιελ και Σινιάφσκι στη Μόσχα και των αντιδράσεων των λογίων της αριστεράς, από τον Γιάννη Καλιόρη (τχ. 2-3, 1966), καθώς και αρκετές κριτικές βιβλίου, γραμμένες κυρίως από τους νεαρούς της συντακτικής ομάδας, αλλά ενός επιπέδου που λίγο διαφέρει από εκείνο της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Και επίσης υπάρχει το πολύ ενδιαφέρον δοκίμιο του Βύρωνα Λεοντάρη «Η λυρική αίσθηση και η σύγχρονη ποίηση» (τχ. 9, σσ. 1-6), που διαβάζοντάς το σήμερα κανείς μπορεί να ξεχωρίσει στο πνεύμα που το διέπει την υπόγεια αντίθεση προς τον αδελφό του (τον Μ. Λαμπρίδη), αφού θεωρεί, συγκλίνοντας ουσιαστικά προς

το βασικό αίτημα του μοντέρνου, πως «η βαθμιαία απελευθέρωση του ποιητή από την λυρική αίσθηση [άρα και τη σχέση με την παράδοση], όσο οδυνηρή κι αν φαίνεται, είναι εκείνη που έδωσε και δίνει στη σημερινή ποίηση τη δυνατότητα να συλλάβει το ανθρώπινο γεγονός και να εκφράσει, όχι πια μόνο το συναίσθημα στην ακραία του ένταση, αλλά την ένταση ολόκληρου του ψυχικού κόσμου του σημερινού ανθρώπου» (σ. 6). Από τους άλλους, έκτακτους συνεργάτες, τους προερχόμενους από τα σχήματα της ελληνικής 4^{ης} Διεθνούς, στις *Μαρτυρίες* εμφανίζεται ένας από τους φίλους του Στίνα και του Λαμπρίδη, ο Δημήτρης Λιβιεράτος, ο οποίος δημοσιεύει (τχ. 7) ένα εισαγωγικό σχόλιο για το βιβλίο του Φραντς Φανόν (Fanon) *Της γης οι κολασμένοι*,¹⁹ προαναγγέλοντας την έκδοση ενός βιβλίου του για το πείραμα του αλγερινού σοσιαλισμού του Μπεν Μπέλλα.²⁰ Προπάντων όμως αυτός που πρέπει να προσέξουμε, μολονότι η έντυπη συνεργασία του με τις *Μαρτυρίες* είναι μια και μοναδική, είναι ο Αντώνης Λαυραντώνης, ίσως ένας από τους αφανέστερους αλλά και πιο ουσιαστικούς ανεξάρτητους λόγιους της μεταπολεμικής αριστεράς, ο οποίος γράφει (τχ. 10, σ. 4-9) για την «Επαναστατική ιδεολογία και τις περιπέτειές της». Για τον κάπως φασματικό Α. Λαυραντώνη, νεανικό πρότυπο του Παναγιώτη Κονδύλη, που οι ζητήσεις του ξεπερνούσαν πολύ ακόμα και τα όρια ανοχής των αναλύσεων του Λαμπρίδη για την έννοια του κράτους, τον φασισμό και την ιδεολογική ενσωμάτωσή του στις κοινωνικές πρακτικές, η έννοια της επανάστασης δεν έχει νόημα πέρα από την ιστορική στιγμή που προκαλεί τη διάρρηξη των ορίων του κοινωνικού συστήματος²¹ αξίζει να μνημονευθεί ένα ακόμα απόσπασμα που αναφέρεται απευθείας σ' αυτόν, από το αυτοαναφορικό, μοναδικό ως μαρτυρία, κείμενο του Μ. Μαρκίδη:

[...] ένα άλλο βράδυ, στο ίδιο σπίτι [του Λαμπρίδη], που πολλοί θα το έλεγαν πρόθυμα γιάφκα, γνωριστήκαμε με μίαν εντελώς αιρετική (με γνώμονα τα απομεινάρια τής πολιτικής μας ένταξης) φυσιογνωμία, τον Αντώνη Λαυραντώνη. Ο Λαυραντώνης δεν έγραφε, έλεγε. Κι αυτά που έλεγε μεταμόρφωσαν ριζοσπαστικά στους περισσότερους από μας το σύμπαν των ιδεών μας. Δεν ήταν μόνο ότι κατατρόπωσε τους απατηλούς θαυμασμούς μας, είτε ότι προσγείωσε τις διάφορες διαφωτιστικές πτήσεις μας ανώμαλα. Το κυριότερο ήταν ότι έβαζε εντός αγκυλών τα αξιώματα του ίδιου του ουμανισμού, αποκαλύπτοντάς τον σαν ανθρωποκεντρισμό που για να υλοποιήσει τα ιδεώδη του πρέπει να υποτάξει τη φύση – δηλαδή εγωιστικά να την καταβροχθίσει, να την καταστρέψει. Ο τρόπος με τις μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας αυτής της καταστροφής προσφέρθηκε σε πιάτο από το *Μανιφέστο* του Μαρξ, υπογράφτηκε από στρατιές μπροστάρηδων διανοουμένων, αλλά και βάφτηκε με το αίμα εκατομμυρίων μαρτύρων της πίστωσης (η οποία δεν υπήρξε στ' αλήθεια παρά ένα φριχτά αποτυχημένο πείραμα). Ο Λαυραντώνης έβλεπε την ιστορία σαν έκφραση μιας μοίρας που ξεκινούσε πριν από κάθε πολιτική οικονομία, πριν απ' τον μαρξισμό,

ίσως απ' τον Δαρβίνο και τον Φρόνυτ. Πίστευε ότι το ανθρωποφάγο πείραμα μακροπρόθεσμα θα πετύχει, παρά τις πρόσκαιρες λιποθυμίες του, κι αυτό το πιστεύει ακόμη και σήμερα χωρίς να το εύχεται. Μ' αυτή την έννοια ο Λαυραντώνης δεν είχε διάθεση για αντικομμουνισμό. Αλλά δεν αισθανόταν και υποχρεωμένος να δηλώνει αντιφασίστας. Δεν ήταν άνθρωπος που ασπάζεται διεξόδους, ήταν άνθρωπος που περιέγραφε τα δίκια από εδώ, τα αδιέξοδα από εκεί των τάχα διεξόδων.²²

Ένας αφανής (και αποκλίνων) εταίρος της Επιθεώρησης Τέχνης

Δεν μπορώ να πω με ακρίβεια αν η εποχή για την οποία μιλούμε απαιτούσε τη δημιουργία ενός ρήγματος στην ελληνική μετεμφυλιακή αριστερά, σίγουρα όμως έχει τη σημασία της η εμφάνιση μέσα στη δεκαετία 1955-1965 αρκετών δράσεων που συνέτειναν προς την κατεύθυνση της ανάδυσης μιας πιο εσυγχρονισμένης αριστερής κριτικής σκέψης, αλλά και μιας αριστερής λογοτεχνίας, πιο ανοιχτής στους νέους τρόπους γραφής. Κάτι που ασφαλώς είχε ως προϋπόθεση τον διάλογο αυτής της κριτικής σκέψης και της λογοτεχνίας με έργα και φαινόμενα, ελλαδικά και ξένα, εκτός των "ορίων" της αριστεράς! Από όσο μπορούμε να στηριχθούμε σε μαρτυρίες της εποχής, η απομάκρυνση από τη μονολιθικότητα δεν ήταν μόνο πολιτική, όσο και αν τα αίτια που κίνησαν τις διαδικασίες ανανέωσης και που είχαν κορυφαίες επιπτώσεις ήταν πολιτικά. Άκρως αντιφατικά από μόνα τους. Το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, που σήμανε την απαρχή της αποσταλινοποίησης, την απομυθοποίηση της σοβιετικής ηγεμονίας, και, σχεδόν ταυτόχρονα, η εισβολή του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Ουγγαρία, που επίσης είχε μακροχρόνιες επιδράσεις στις συνειδήσεις των νέων τότε, διανοουμένων και συγγραφέων, κυρίως όσων εκπροσωπούσαν τη γενιά που διαμορφώθηκε ως συνείδηση κατά τη διάρκεια του πολέμου και βίωσε άμεσα τον εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά. Η γενιά του Μ. Αναγνωστάκη, του Τ. Λειβαδίτη, της Β. Θεοδώρου, του Μ. Κατσαρού, του Κ. Κύρου, του Δ. Ραυτόπουλου, του Τ. Πατρίκιου, του Π. Θασίτη, του Γ. Καφταντζή και άλλων της ίδιας πάνω κάτω ηλικίας.

Για μια εξαετία (1960-1966), στην αρχή πιο τακτικές στην κυκλοφορία τους, στη συνέχεια πιο σκόρπιες, οι *Μαρτυρίες* ήταν ο αποκλίνων ιδεολογικός εταίρος της *Επιθεώρησης Τέχνης*.²³ Άλλοτε αποτελούσαν τη συγγενή κοίτη των συζητήσεων για τα μείζονα θέματα της αισθητικής της αριστεράς που άρχιζαν εκεί - λ.χ. το αντικειμενικό και το αυτόνομο της τέχνης, το πρόβλημα των "μορφών" και του μοντέρνου, η έννοια της παρακμής, η θεωρία της αντανάκλασης. Θέματα που δεν περιορίζονταν στην ενδημική λογοτεχνία και σκέψη, αλλά επεκτείνονταν στο θέατρο και ιδίως στον κινηματογράφο και στη ζωγραφική. Με τον τρόπο τους, επίσης, υπηρέτησαν με συνέπεια την εκσυγχρονιστική προοπτική που έβγαζε τις αντιλήψεις αυτές από την αδράνεια, τις απεγκλώβιζε από τη βαλκάνια υστέρηση και τη μετεμφυλιακή στατικότητα, επιχειρώντας, για πρώτη

φορά, να τις φέρει σε συνάφεια με τις πολιτικές και καλλιτεχνικές ζυμώσεις που συντελούνταν από τις τότε ξένες πρωτοπορίες. Αν το μοντέρνο είναι το στοιχείο που μεταμορφώνει και κινητοποιεί, ουσιαστικά και μορφικά, το στατικό και αδρανές, προωθώντας ρήξεις και υποκινώντας συγκρούσεις, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συντακτική ομάδα των *Μαρτυριών* και ο ευρύτερος κύκλος της αισθάνθηκαν ότι υπήρχε άμεση ανάγκη αλλαγής του τρόπου ερμηνείας των μεταπολεμικών φαινομένων, και, κυρίως, μετά την ήττα, ανάγκη μετάθεσης του ορίζοντα αλλαγής των συνειδήσεων από το μαζικό στο ατομικό, από το έπος του θριάμβου στο έπος της συντριβής. Τοπικά και διεθνώς όχι μόνο στο πεδίο της κοινωνίας αλλά και σ' αυτό της λογοτεχνίας και της τέχνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. μια σχετικά πρώιμη διερεύνηση του θέματος της παραγωγής λόγου στη σύγχρονη Ελλάδα: Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα*, Στοχαστής 1984, σσ. 21-32 κ.ε.

2. Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1954-1967*, Θεμέλιο 2001.

3. Για τον Μίμη Δεσποτιδή βλ. το αφιέρωμα του περ. *Η Λέξη*, τχ. 129, 1995, όπου αρκετές αναφορές στον οδηγητικό του ρόλο στα πολιτισμικά της ΕΔΑ. Με την ευκαιρία, δεν πρέπει να λησμονήσουμε ότι ο Δεσποτιδής ήταν εκ παραλλήλου ένα είδος συνδέσμου μεταξύ της ΕΔΑ και της συντακτικής επιτροπής της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Πάντως ο Δημ. Ραυτόπουλος στο βιβλίο του *Αναθεώρηση Τέχνης* (2006), όπου συγκέντρωσε αναμνήσεις και κρίσεις για την *Επιθεώρηση Τέχνης* και την εποχή της, θεωρεί τον Δεσποτιδή «καθεστωτικό», εντεταλμένο κομματικό επίτροπο στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού, μετά την καθαίρεση του ίδιου του Ραυτόπουλου και του Μαν. Φουρτούνη, και τις εισαγγελικές καταγγελίες του Λεωνίδα Κύρκου ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* είχε γίνει όργανο του αναθεωρητισμού.

4. Μια πρωτοβάθμια αλλά αρκετά ενημερωμένη επαναπροσέγγιση του θέματος της παραγωγής λόγου στον χώρο της μεταπολεμικής αριστεράς έχει γίνει, υπό την επίβλεψη της Ρένας Σταυρίδου-Πατρικίου, στη διπλωματική εργασία της Πολυξένης Ιορδανίδου, *Η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του '60*. Πάντειο Πανεπιστήμιο / Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, σσ. 33-37.

5. Για το ρόλο του 20ού συνεδρίου και την μερική απεμπλοκή του νεανικού δυναμικού της κομμουνιστικής αριστεράς από τις άκρως συντηρητικές θέσεις, αλλά κυρίως την απήχηση στα νέα στελέχη και στους διανοούμενους του χώρου, βλ. Αλέξης Ζήρας [βιβλιοκριτική]: Νικήτα Σεργκιέγεβιτς Χρυστοσόφ, *Για την προσωπολατρεία και τις συνέπειές της. Εισήγηση στο 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, Κυριακάτικη Αυγή*, 29 Ιουλ. 2007, σ. 23.

6. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης. Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, Σοκόλης 2006, σσ. 35-36.

7. Είναι γνωστό ότι η πιο συνηθισμένη (και ελαφρύτερη) κατηγορία για κάποιον ο οποίος είχε αποκλίνουσες από τις επίσημες, κομματικές πεποιθήσεις ήταν η καταχώρησή του στους «φορμαλιστές».

8. Σε ένα λαμπρό επιμνημόσυνο δοκίμιο για τον Παναγιώτη Κονδύλη, δημοσιευμένο στις *Σημειώσεις* (τχ. 53, 2000), ο Μάριος Μαρκίδης περιγράφει συγκινημένα αλλά καιρίαια την αίσθηση της σχέτας, της απομόνωσης που δημιουργούσε στη νεανική παρέα η εχθρική στάση της επίσημης γραμμής: «Εμείς, η σχέση των πολιτικά ύποπτων της δεκαετίας του 1960. Αριστεροί, ίσως όμως όχι και τόσο κανονικά αριστεροί [...] Δε θα βαλθώ να απαριθμήσω όλους τους παράγοντες που

συνέτειναν ώστε εκείνοι που είπα «εμείς», οι περισσότεροι από πέντε αλλά λιγότεροι πάντως από δέκα, να βρεθούμε εκτός της τότε πολιτικής συμμόρφωσης».

9. Ο Μ. Μαρκίδης στο πιο πάνω κείμενό του υπαινίσσεται ότι αρκετές από τις συνεργασίες της νεανικής ομάδας των *Μαρτυριών* είχαν ως πραγματικό συντάκτη τους τον Λαμπρίδη! «Η προσωπική γοητεία του Λαμπρίδη, του ανθρώπου που είχαμε την τύχη να συναντήσουμε πάνω στα διαμορφωτικά χρόνια μας, η συναισθηματική δοτικότητα του και ο ευρύς ορίζοντας της καλλιέργειάς του – που τον έφερνε αντιμέτωπο με τον αγοραίο λόγο – εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τον προσανατολισμό μας. Προσθέτω ότι ο Λαμπρίδης ήταν κατ' ουσίαν ο συντάκτης πολλών νεαρών γραπτών που εμείς υπογράψαμε, σε περιθωριακά περιοδικά ή έντυπα όπως οι *Μαρτυρίες* και το *Μαρξιστικό Δελτίο*». Αν αληθεύει η ομολογία, είναι ένα επιπλέον αποδεικτικό της ισχυρής προσωπικότητας του Λαμπρίδη και του άκρως διαπλαστικού ρόλου του.

10. Σημειωτέον ότι και ο Πάνος Θασίτης μεταγενέστερα, ιδίως μετά το 1967 και την έλευση της χούντας, μεταποτίστηκε σε πιο δογματικές αντιλήψεις, υποστηρίζοντας, όπως και ο Στρατής Τσίρκας (βλ. *Συνέχεια*, συζήτηση για την πεζογραφία), μια λογοτεχνία που είναι απόλυτα σχετικιστική με την πραγματικότητα, μια ρεαλιστική τεχνική που χωρίς κρυπτικότητα και ασάφειες αποκλείει, σε συνθήκες ιστορικής αναγκαιότητας, τις πολλαπλές υποκειμενικές ερμηνείες.

11. Ο Π. Θασίτης, πάλι, στο αντιροητικό του προς τον Λαμπρίδη άρθρο, «Ο ερμητισμός στην ποίηση» (*Κριτική*, τχ. 2, 1959), ήδη υπογράμμισε ότι «εδώ και εκατό χρόνια όλοι οι ποιητές [...] προσχωρούν αδιάκριτα στους καινούριους τρόπους».

12. Σε μικρό άρθρο που κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στον Μ. Λαμπρίδη (τχ. 4, 1962, σσ. 30-31) γίνεται μνεία ενός αρνητικού σχολίου της *Αυγής* (8 Νοεμ. 1962) για ένα άρθρο του Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου (*Μαρτυρίες*, τχ. 3, 1962) όπου υπερασπίστηκε την προοπτική συνδικαλισμού των διανοουμένων. Η ανοιχτή ειρωνεία του Λαμπρίδη προς την «ιντελιγκέντσια της δεύτερης σελίδας της *Αυγής*» συνεχίζεται ως το τέλος του μικρού του άρθρου, ενισχυμένη από την αγανάκτησή του για τη μη καταχώρηση στη σχετική σελίδα της κυκλοφορίας των *Μαρτυριών*. «Η διαφωνία – έστω και σοβαρή – προς μια άποψη που είναι εκτεθειμένη στις σελίδες ενός περιοδικού, επιτρέπεται ν' αποτελέσει λόγο μη αναγγελίας της έκδοσης του φύλλου από την *Αυγή*, εκεί, στην ακρούλα, όπου η δημοσιογραφική δεοντολογία καταχωρίζει τα έντυπα που στέλνονται σε μια εφημερίδα;»

13. Το πόσο επέδρασε στη διάπλαση της παρέας των *Μαρτυριών* (και μετέπειτα των *Σημειώσεων*) το ομολογεί ο Στέφανος Ροζάνης στο επιμνημόσυνο άρθρο του «Μια σημαίνουσα απουσία», *Αυγή*, 8 Δεκ. 2002, σ. 31: «Δεχτήκαμε την ευεργετική του επίδραση όταν εκδίδαμε το περιοδικό *Μαρτυρίες* (1962-1966). Οι κριτικές του ενασχολήσεις διαμόρφωναν την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία αναπτυχθήκαμε. Μια ατμόσφαιρα κριτικού ελέγχου και εγρήγορης σ' έναν κόσμο πνευματικής αγκύλωσης και ανελευθερίας», σ. 31.

14. Μ. Α., «Η νεοελληνική ποίηση “από τ' αριστερά”. Ένα βιβλίο που δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο» (=Τα συμπληρωματικά. *Σημειώσεις κριτικής*, Στιγμή 1985), 21-41.

15. Γ. Κ., «Μανόλης Λαμπρίδης. Σταθμοί μιας πορείας», *Σημειώσεις*, τχ. 64, Ιαν. 2007: *Αφιέρωμα στον Μανόλη Λαμπρίδη, 1920-2002*. Είναι το μοναδικό κείμενο μέσα στο αφιέρωμα που στέκεται κριτικά και αμφισβητεί, θαρραλέα και ανοιχτά, τις παλινωδίες και τις εμμονές, και εν τέλει την ιδεολογική σκλήρυνση του Λαμπρίδη.

16. *Σημειώσεις*, τχ. 20 (=Στρογγυλές κουβέντες, Γαβριηλίδης 2000, σσ. 17-42).

17. Πρόσωπο των *Αθλών* του Βίκτωρος Ουγκώ, αυθόρμητος μαχητής της παρισινής κομμούνιας.

18. Μάριος Μαρκίδης, *Σημειώσεις*, ό.π.

19. «Ο Φανόν και οι Φανοιστές», απόσπασμα από το βιβλίο *Η αλγερινή επανάσταση*, μαζί με τη μετάφραση αποσπάσματος από το βιβλίο του Φανόν, σε απόδοση του Μάριου Αφεντόπουλου (=Μαρκίδης).

20. Το βιβλίο του Δ. Λιβιεράτου *Η αλγερινή επανάσταση* βγήκε από τον Δίφρο δυο χρόνια

αργότερα. Με τον Λαμπρίδη, όμως, ο Λιβιεράτος συνεργάστηκε επίσης στα περισσότερα τεύχη του *Μαρξιστικού Δελτίου* (1959-1967), ενός περισσότερο πολιτικού περιοδικού που απηχούσε τις διεθνιστικές θέσεις. Το *Της γης οι κολασμένοι* του Φραντς Φανόν μεταφράστηκε στο σύνολό του και βγήκε από τις εκδόσεις Κάλβος έπειτα από αρκετά χρόνια, στη διάρκεια της δικτατορίας. Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι η απήχηση της αλγερινής επανάστασης στην Ελλάδα ήταν μεγάλη, σε σημείο που προκάλεσε αυτόκλητες στρατεύσεις για την υπόθεσή της, όπως του Βασίλη Ραφαηλίδη, αλλά και άλλων. Για την ιστορία του θέματος, σύμβουλος του Μπεν Μπέλλα ήταν ο Μιχάλης Ράπτης/Πάμπλο, τότε γραμματέας της 4^{ης} Διεθνούς.

21. Για να φανεί πόσο βαθιά ρηξικέλευθη ήταν η σκέψη του Λαυραντώνη, μοναχική μέσα στα συμφραζόμενα του παραδοσιακού τρόπου με τον οποίο υποστήριζε τη διαχείριση της εργασίας ο σοβιετικός μαρξισμός, αρκεί να αναφέρουμε μια παράγραφο από το άρθρο «Η επαναστατική ιδεολογία και οι περιπέτειές της» (τχ. 10, 4-9), όπου ανέπτυξε το ελάχιστο τότε γνωστό θέμα της ψευδούς συνείδησης: «Βλέπει λοιπόν κανείς ότι όλες οι λεγόμενες κοινωνικές κατακτήσεις των καταπιεζομένων δεν αποτελούν βαθμιαία ανάρτηση του κυρίαρχου συστήματος, αλλ' αντίθετα συντελούν στην ισχυροποίηση και στην ασφαλέστερη εδραίωσή του. Δεν λειτουργούν σαν άρνηση του συστήματος αλλά σαν κατάφασή του».

22. Μ. Μαρκίδης, *Σημειώσεις*, ό.π. Ας προστεθεί όμως εδώ και μια άλλη συναφής όψη του ρηξικέλευθου και ελεύθερου τρόπου σκέψης του Λαυραντώνη: Όταν ήταν κατά τη διάρκεια της χούντας, φυλακισμένος, έστειλε μια επιστολή όπου προσπαθούσε να εξηγήσει προς τους εκτός Ελλάδας ενδιαφερόμενους γιατί, αντί της οργανωμένης λαϊκής αντίδρασης προς τη χούντα, αντίθετως υπήρχε παθητική αποδοχή του καθεστώτος: «Η έλλειψη αντιδράσεων κατά του πραξικοπήματος [...] θα πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στο γεγονός ότι οι λαϊκές μάζες δεν είχαν κανένα βαθύτερο σύνδεσμο μ' αυτή τη "δημοκρατία" που κατέρρευε, και δεν αισθάνονταν μια πραγματική ανάγκη να την υπερασπίσουν [...] Όσον αφορά την κατάργηση των ελεύθερων δημοκρατικών θεσμών κλπ., όλα αυτά δεν θίγουν άμεσα και κατά κύριο λόγο την ίδια την εργατική τάξη, αλλά τη γραφειοκρατία της, και, ακόμη, τους αστούς διανοούμενους, επαγγελματίες πολιτικούς και δημοσιογράφους. Η ίδια η τάξη ενδιαφέρεται περισσότερο για τα προβλήματα της ύπαρξής της».

23. Παραταύτα οι διαφορές υπήρχαν, αν κρίνουμε από το δριμύ υστερογενές σχόλιο του Δημήτρη Ραυτόπουλου για την τακτική του Λαμπρίδη να υπερασπίζεται ουσιαστικά την κομματική αυθεντία στα άρθρα του στις *Μαρτυρίες*, και να επιρρίπτει τις ευθύνες στον Στάλιν: «Αλλά μήπως ο ίδιος ο Μ. Λαμπρίδης δεν εφάρμοζε ως κριτικός αυστηρά ιδεολογικά, ταξικά και δεοντολογικά κριτήρια επί 40 χρόνια; [...] Με τέτοια ακριβώς κριτήρια αντιμετώπιζε *Το μπαλκόνι* του Ζ. Ζενέ για τον σκεπτικισμό του απέναντι στην επανάσταση [...] Ιστορικά προσγειώνοντας μάλιστα το επιχειρημά του ο Μ.Λ. υποστήριζε ότι μόνο ο Στάλιν και κανένας άλλος κομμουνιστής ηγέτης, ούτε ο Λένιν ούτε ο Τρότσκι ταίριαζαν σ' εκείνο το πρότυπο». Βλ. *Αναθεώρηση Τέχνης. Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, Αθήνα, Σοκόλης, 2006, σ. 91.

Αλέξης Ζήρας

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΥΠΟΤΙΤΛΟΣ	Δίμηνο Λογοτεχνικό Περιοδικό.
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ	—
ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ	Συντάσσεται από επιτροπή.
ΕΚΔΟΤΗΣ	Νίκος Πανδής, Ποσειδώνος 19, Παλαιού Φαλήρου (τχ. 1-6), Στέφανος Ροζάνης, Μ. Μπότσαρη 11, Χαλάνδρι (τχ. 7-10).
ΤΟΠΟΣ	Αθήνα.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	21x14 εκ., μονόστηλο.
ΔΙΑΡΚΕΙΑ	[Α΄ Περίοδος] Μάιος 1962-Νοέμβριος 1964 (τχ. 1-10). [Β΄ Περίοδος] Νοέμβριος 1965-Απρίλιος 1966 (τχ. 1-3).
ΜΕΓΕΘΟΣ	Τεύχη έντεκα (δυο με διπλή αρίθμηση). Σύνολο σελίδων: 436. Α΄ Περίοδος τχ. 1 (Μάιος-Ιούν. 1962) σσ. 36 τχ. 2 (Ιούλ.-Αύγ. 1962) σσ. 36 τχ. 3 (Σεπτ.-Οκτ. 1962) σσ. 33 τχ. 4 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1962) σσ. 33 τχ. 5-6 (Ιαν.-Απρ. 1963) σσ. 48 τχ. 7 (Σεπτ. 1963) σσ. 36 τχ. 8 (Ιαν. 1964) σσ. 33 τχ. 9 (Μάιος 1964) σσ. 33 τχ. 10 (Νοέμβρ. 1964) σσ. 33 Β΄ Περίοδος τχ. 1 (Νοέμβρ. 1965) σσ. 48 τχ. 2-3 (Απρ. 1966) σσ. 67
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΤΗΤΑ	Δηλώνεται «Δίμηνο» σε όλα τα τεύχη, αλλά η περιοδικότητα αυτή δεν τηρείται μετά τον Απρίλιο του 1963.
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ	Στα εξώφυλλα όλων των τευχών της Α΄ περιόδου 1962-1964 υπάρχει το ίδιο διακοσμητικό σχέδιο (μικροί κύβοι). Στα στοιχεία του περιοδικού υπάρχει η ένδειξη «Το σχέδιο του εξωφύλλου φιλοτέχνησε η Μυρτώ Τριανταφύλλου» (τχ. 1). Τα εξώφυλλα των τευχών της Β΄ περιόδου 1965-1966 κοσμούνται με άλλο σχέδιο (περιγράμματα μορφών). Στα στοιχεία του περιοδικού υπάρχει η ένδειξη «Η μακέτα του εξωφύλλου έγινε από την Κατερίνα Χατζηφωτιάδη» (τχ. 1-3).
ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ	Δρχ. 5 για τα τχ. 1-10 (1962-'64) και τχ. 1 (1965). Δρχ. 10 για το τχ. 2-3 (1966).
ΣΥΝΔΡΟΜΗ	Δρχ. 30 ετήσια για τα τχ. 1-10 (1962-'64) και τα τχ. 1-3 (1965-'66).
ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ	Επιστολές, βιβλία, εμβάσματα: [Α΄ περίοδος] Στέφανον Ροζάνη, Μ. Μπότσαρη 11, Χαλάνδρι. [Β΄ περίοδος] Τάσον Πορφύρη, Ατταλείας 39, Τ.Τ. 457.
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ	Υπεύθυνοι τυπογραφείου: Γεώργιος Μπαρμπής, Βελεστίνου 2, Χαϊδάρη (τχ. 1-4, 1962). Χρήστος Δράκος, Κυδωνιών 69, Νέα Ιωνία (τχ. 5/6, 1963). Α. Κουλουμπής, Γενναδίου 7 Αθήναι (τχ. 7, 1963). Τυπογραφείο Τ. Νικολαΐδης, Αραχώβης 56, Αθήναι (τχ. 9-10, 1964). Υπεύθυνοι τυπογραφείου: Χρήστος Γ. Μανουσαρίδης, Σόλωνος 122, Αθήναι (τχ. 1, 1965) και Δημήτριος Μουσουλιώτης, Πατούσα 2 (τχ. 2-3, 1966).

- BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
- Ελισάβετ Αρσενίου, «Οι Μαρτυρίες: Μια νεοαριστερή έκδοση για την ποιητική και την τέχνη», στο *Νοσταλγοί και Πλαστουργοί*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003, σσ. 4-84.
- Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας (1957-1963)*, τ. Στ', Αθήνα, Καστανιώτης, 2007, σσ. 17, 36-37 *passim*, τ. Ζ', σσ. 100-101.
- Σ. Π. [Σταύρος Παπακυρίτσης], «Μαρτυρίες», λήμμα στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, σ. 1353.
- Αλέξης Ζήρας, «Οι πρωτοπορίες, ο ελληνικός μεταπόλεμος και το περιοδικό *Μαρτυρίες*», *Το μοντέρνο στην ποίηση, Πρακτικά Εικοστού Ενάτου Συμποσίου Ποίησης*, επιμ. Ξένη Σκαρτσή, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2010, σσ. 244-252.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

πμ. (ποίηση), δγ. (διήγημα), αφγ. (αφήγημα), κρτ. (κριτική), δοκ. (δοκίμιο), μλτ. (μελέτη), μτφρ. (μετάφραση), εφ. (εφημερίδα), περ. (περιοδικό), διευθ. (διευθυντής), τχ. (τεύχος), τ. (τόμος).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΤΑ ΤΕΥΧΗ

[Περίοδος Α'] Χρόνος Α' ΤΕΥΧΟΣ 1 (Μάιος-Ιούνιος 1962)

- Μανόλης Λαμπρίδης, «Ερμητισμός και ανεικονισμός. Ι. Κριτικές παρατηρήσεις από θεωρητική άποψη», μλτ., 1-16. Συνεχίζεται στα τχ. 3 και 5-6.
- Auguste Cornu, «Τα θέματα της Λογοτεχνίας της Παρακμής», μτφρ. Β.Α. [=Βύρων Λεοντάρης], μλτ., 17-23. Για την «δεύτερη τάση της λογοτεχνίας της παρακμής [...] στο έργο των Ρ.Μ. Ρίλκε και του Ζ. Π. Σαρτρ». Στο τέλος του κειμένου σημειώνεται ότι είναι απόσπασμα από το βιβλίο *Essai de critique marxiste*.
- Νίκος Παντής [ή Πανδής], «Το τέλος μιας αγάπης. Παράνομη κατοικία ή προετοιμασίες για το μεγάλο αγώνα. Ο άνεργος κι η γραβάτα. Νυχτερινό», πμ., 24-25.
- Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης], «Τι θα γίνει με τις συζητήσεις;», 26-27. Προβληματισμοί για την κρίση που διέρχονται οι «οργανωμένες συζητήσεις» στους λογοτεχνικούς κύκλους.
- Κώστας Κοβάνης, «Βεντετισμοί», 27-28. Σκέψεις και κρίσεις για την παρουσία του Μίκη Θεοδωράκη.
- Κώστας Κοβάνης, «Η ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη των Αυγέρη, Ρώτα, Σταύρου, Παπαϊωάννου, τόμος 5^{ος}», κρτ., 28-29.
- Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο πειραματισμός στον κινηματογράφο», 29-31.
- Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης]. «Αντιρρήσεις θρησκευτικής συνειδήσεως ή "Σησάμι άνοιξε"», 31-33.
- Στέφανος Ροζάνης, «Ο Ρινόκερος του Ε. Ιονέσκο», κρτ., 33-36.
- Κώστας Κοβάνης, «Η Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γ. Κορδάτου, Β' τόμος», κρτ., 36.

Διαφημίσεις: Ειδικόν Φροντιστήριον, Ιατρικής Φυσικομαθηματικής Ακαδημίας 65, Διεύθυνσις Κ. Μανωλκίδης – Μ. Μακρόπουλος κλπ. «Κυψέλη», Ινστιτούτο Ξένων Γλωσσών και Επαγγελματικών Σπουδών κλπ.

ΤΕΥΧΟΣ 2 (Ιούλιος-Αύγουστος 1962)

«Μ» [=Σύνταξη], «Έννομος Τάξις», 1-4.

Henri Lefebvre, «Η αποξένωση του ανθρώπου», μτφρ. Μανόλης Λαμπρίδης, μλτ., 5-10.
Στο τέλος του κειμένου σημειώνεται ότι είναι απόσπασμα από το βιβλίο: *Le Marxisme*, Presses Universitaires de France, 1958.

Στέφανος Ροζάνης, «Ο Νατουραλισμός στη σύγχρονη ποίηση (Διάγραμμα για ευρύτερη μελέτη)», 10-17.

Κώστας Κοβάνης, «Ακόμα υπάρχει. Ανένδοτη σιωπή. Ιδεολόγος», πμ., 18-19.

«Ποιητές της Αλγερίας: Μάλεκ Χαντάτ, “Εδώ τελειώνει”, Μπαχίρ Χατζή Αλή, “Ορκος”, Άννα Γκρέκι, “Το στρατόπεδο” », μτφρ. Ρίτα Μπούμη-Παπά, 19-21.

Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Περιπτώσεις “φυγής” στη Νεοελληνική ποίηση», μλτ., 22-30.

Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης], «Αντώνη Σαμαράκη: Αρνούμαι. Βασιλή Βασιλικού: Το φύλλο, Το πηγάδι, Γ’ αγγέλιασμα», κρτ., 31-36.

Μ.Α. [=Μανόλης Λαμπρίδης], «Εκπαιδευτικά», 37. Σχόλιο για την εκπαίδευση με αφορμή επιστολή στην εφ. *Το Βήμα* (12.7.62) του Προέδρου Κοινότητας Τζουμέρκων, ο οποίος «διαμαρτύρεται για ένα λίαν απογοητευτικόν φαινόμενον που κρατεί εν αγανακτήσει την άδολον εις φρονήματα ακριτικήν περιοχών των Τζουμέρκων: Το Γυμνάσιό τους δεν έχει ούτε γυμνασιάρχη ούτε καθηγητές παρά μονάχα 45 παιδιά [...]».

Βιβλία που λάβαμε: Μανώλη Γιαλουράκη, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου Τ*, Αλεξάνδρεια 1954. Θεωρή Βλαχοδημήτρη, *Τα κύματα του Μπενάρες* (συνθετικό ποίημα), Αθήνα 1956· του ίδιου, *Νέα από την πόλη του Νέστορα*, πμ., Αθήνα 1954. Κώστα Γ. Βαλέτα, *Χαμένη μορφοφία*, δγ., Αθήνα 1962. Άγγελου Καλοκαιρινού, *Φυγή και πάθος*, πμ., Αθήνα 1951. Έλλης Αλεξίου, *Αναχωρήσεις και μεταλλαγές*, δγ. Μανώλη Αναγνωστάκη, *Η Συνέχεια*, πμ., Θεσσαλονίκη 1962.

ΤΕΥΧΟΣ 3 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1962)

Μανόλης Λαμπρίδης, «Ερμητισμός και ανεικονισμός. ΙΙ. Κριτικές παρατηρήσεις από θεωρητική άποψη», μλτ., 1-12. Βλ. και τχ. 1, 5-6.

Παναγής Λευκαδίτης, «Οι σκλάβοι», πμ., 13.

Τάσος Κόρφης, «Παράλογες προφυλάξεις», πμ., 13.

Μάρκος Μέσκος, «Ο γείτονας. Αντιδιαστολή. Οι μπούλες», πμ., 14.

Μ. Harrington, «Μαρξιστική προσέγγιση στην τέχνη», μτφρ. Αλ. ΒΑΡ [=Αλ. Βαρδάκης], δοκ., 15-25.

Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο συνδικαλισμός των διανοούμενων», άρθρο, 25-31.

Στέφανος Ροζάνης, «Νίκου Καρούζου: Ποιήματα», κρτ., 31-32.

Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης], «Μανώλη Φουρτούνη: Εγγραφές και προσωπεία», κρτ., 32-33.

Βιβλία που πήραμε: Θεωρή Βλαχοδημήτρη, *Τα κύματα του Μπενάρες* (συνθετικό ποίημα), Αθήνα 1956. Άγγελου Καλοκαιρινού, *Φυγή και πάθος*, πμ., Αθήνα 1951. Έλλης Αλεξίου, *Αναχωρήσεις και μεταλλαγές*, δγ. Φ. Ευαγγελάτου, *Κραυγή σκλάβου*, πμ., Αθήνα 1960. Δ. Λιβιεράτου, *Μαύρη Ήπειρος*, Αθήνα 1962. Γ. Ζήση, *Στο φως του Φεγγαριού*, νουβ., Αθήνα 1962. Μαν. Γιαλουράκη, *Σινά, ταξ.*, Αλεξάνδρεια 1960. Προαναγγέλλεται η κυκλοφορία του νέου ποιητικού βιβλίου του Κώστα Κοβάνη, *Ζήτημα ζωής και θανάτου*.

Αναγγέλλονται και τα εξής περιοδικά: *Διανοούμενος* (διευθ. Σ. Χατζημιχαλάκης), τχ. 1. *Θερμοπύλες* (διευθ. Β. Επιθυμιάδης), τχ. 1, 2, 3, 4. *Δεσμός* (διευθ. Σ. Κοκκίνης). *Διάλογος* (διευθ. Β. Φράγκος).

ΤΕΥΧΟΣ 4 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1962)

- Βύρωνας Λεοντάρης, «Ανασύνδεση», πμ., 1-13. Άτιτλα με λατινική αρίθμηση I-XIII, αφιερωμένα «Στη Ζ.Δ.» [=Ζέφη Δαράκη].
- Jean Delot, «Fernand Léger, «Ένας πριμιτίφ μιας νέας εποχής», μτφρ. Μ.Λ. [=Μανόλης Λαμπρίδης], κρτ., 14-17. Τεχνοκριτική για τον γάλλο ζωγράφο, «έναν από τους τέσσερις μεγάλους κυβιστές».
- Μανόλης Λαμπρίδης, «Jean Genét: Το μπαλκόνι. Α. Παρατηρήσεις για το έργο», κρτ., 17-22.
- Παύλος Μάτεϊς, «Jean Genét: Το μπαλκόνι. Β. Παρατηρήσεις για την παράσταση», κρτ., 22-25. Αναφέρεται σε παράσταση του έργου από το θίασο της Έλσας Βεργή.
- Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ανέστη Ευαγγέλου: Περιγραφή εξώσεως», κρτ., 25-27.
- Γιώργος Ζαλμάς, «Ελληνικά μουσικά έργα», κρτ., 27-28.
- Μ. Λ. [=Μανόλης Λαμπρίδης], «Εκπρόθεσμοι σωβινισμοί», 28-30. Κριτική για το περιοδικό «Διάλογος» (Θεσσαλονίκη, διευθυντής ο Β. Φράγκος).
- Κώστας Κοβάνης, «Το Νόμπελ και το αμερικάνικο “δίκιο”», 30.
- Μ. [=Σύνταξη]. «Επί Μαχαΐσκισμών», 30-31. Σχόλια για την «εχθρική, αντιδραστική στάση απέναντι στους διανοούμενους...» (=Μαχαΐσκισμός). Άμεση αναφορά στην εφ. Αυγή, που «δε παραλείπει ν’ αναγγείλει» την έκδοση της *Νέας Εστίας*, αλλά «δεν αναγγέλλει τις *Μαρτυρίες* επειδή βρήκε να διαφωνούν ως προς την εκτίμηση της κοινωνικής θέσης των καλλιτεχνών».
- Στέφανος Ροζάνης, «Αντικειμενικότητα και παραποιήσεις της Ιστορίας», κρτ., 32-33. Για δημοσίευμα του Ευάγγελου Παπανούτσου, εφ. *Το Βήμα* (2-11-1962).
- Έντυπα που πήραμε: *Για τον Σεφέρη: Αφιέρωμα στα τριαντάχρονα της Στροφής*. Συνεργάζονται οι Δ. Ι. Αντωνίου, Γ. Α. Αποστολίδης, Αλέξης Διαμαντόπουλος, Νίκος Κάσδαγλης κ.ά. Α. Δασκαλόπουλου, *Το σχήμα της απουσίας*, πμ., 1962. Στέλιου Γεράνη, *Η ποίηση του Νικ. Βρεττάκου*, ανάτυπο περ. *Θερμοπύλες*, Πειραιάς, 1962. Κώστα Κοβάνη, *Ζήτημα ζωής ή θανάτου*, πμ., 1962. Παύλου Παπασιώπη, *Η αίθουσα*, δγ., Θεσσαλονίκη 1962. Βέρθας Φούσερ, *Η ηρωική ζωή της Ρόζας Λούζεμπουργκ*. Σπύρου Κοκκίνη-Δημήτρη Δεμερτζή, *Το εικοσιένα στην Εύβοια*.
- Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: *Θερμοπύλες* (διευθ. Β. Επιθυμιάδης), τχ. 4. *Διανοούμενος* (διευθ. Σ. Χατζημιχαλάκης), τχ. 2. *Δωδέκατη ώρα*, τχ. 1. *Δεσμός* (διευθ. Σ. Κοκκίνης).

ΤΕΥΧΟΣ 5-6 (Ιανουάριος-Απρίλιος 1963)

- «Μ» [=Σύνταξη], «Πράξεις “Βασιλικαί”», 1-4.
- Μανόλης Λαμπρίδης, «Ερμητισμός και ανεικονισμός. III. Κριτικές παρατηρήσεις από θεωρητική άποψη», μλτ., 5-22. Βλ. και τχ. 1 και 3.
- Μ. Φουτούρης [=Μανόλης Λαμπρίδης], «Το σύμπαν του Κάφκα (κατά τον Lukács)», μλτ., 22-32.
- Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης], «Ο Όρσον Ουέλλες μπροστά στη Δίκη», 33-35.
- Τάσος Πορφύρης, «Ποίηση. Μετανάστης. Σχέδιο. Διάθεση», πμ., 36-37.
- Franz Kafka. «Αυτοκρατορικό μήνυμα», μτφρ. Γ.Λ. [=Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος], 37-38.
- «Μ» [=Σύνταξη], «Οι αιμοσταγείς», 38-40. Κρίσεις και σχόλια της σύνταξης για τη «σημερινή αστική τάξη της παρακμής, ή την πολιτική της και την φιλοσοφία της ή τους φορείς της».
- Χριστόφορος Αργυρόπουλος, «Η κοινωνική λειτουργία του θεάτρου και η εργασία του Καρόλου Κουν (εξ αφορμής του ανεβάσματος του «Θανάτου του Εμποράκου»)», κρτ., 40-42.

Στέφανος Ροζάνης, «Θεόκλητος Καριπίδης: Πίνακας» / «Τάσου Πορφύρη: Νεμέρτσκα», κρτ., 42-44.

Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Μ. Αναγνωστάκη: Η συνέχεια, 3», κρτ., 44-48.

Έντυπα που λάβαμε: Έντυπα που λάβαμε: Ρίτας Μπούμη-Παπά, *Ανθοφορία στην έρημο*, πμ., Αθήναι, Κέδρος, 1962. Παν. Παναγιωτούνη, *Κοντσέρτο της μοναξιάς*, Αθήνα 1959 κ.ά. Γιώργου Παναγιολόπουλου, *Εγερτήριο*, πμ., Αθήνα 1961. Όλγα Βότση, *Πρώτη ρίζα*, πμ., Αθήνα 1962. Θεόκλητου Καριπίδη, *Πίνακας*, πμ., Θεσσαλονίκη 1961. Γιάννη Κορίδη, *Διεισδύσεις*, πμ., Αθήνα 1961. Τάσου Παπαποστόλου, *Η καμπάνα του χωριού μας*, δγ., Χαλκίδα 1962. Γιάννη Π. Γκίκα, *Αρβανίτικα τραγούδια του Κάβο ντ' όρο*, μλτ., Αθήνα 1962. Δ. Χουρμούζη, *Δρόμοι του καλοκαιριού*, πμ., Αθήνα 1956 κ.ά. Τάσου Κόρφη, *Ημερολόγιο*, πμ., Αθήνα 1963. Μάνου Ελευθερίου, *Συνοικισμός*, πμ., Αθήνα 1962. Ζώη Μάναρη, *Το πρόσωπο στην άδεια μέρα*, πμ., Αθήνα 1962. Γιώργου Σκουρογιάννη, *Υλικά κατεδαφίσεως*, πμ., Αθήνα 1963. Γιώργου Παπαστάμου, *Η επιστροφή του Ασώτου*, πμ., Χαλκίδα 1963. Κλείτου Κύρου, *Κλειδαρίθμοι*, πμ., Θεσσαλονίκη 1963. Γιώργου Καρανικόλα, *13 ποιήματα*, Θεσσαλονίκη 1963. Πέτρου Πήλιου, *Τα έκθετα του Θεού*, δγ., Αθήνα 1963. Δημήτρη Δούκαρη, *Ποιήματα της καλής ελπίδος*, πμ., Αθήνα 1963. V. Larbaud, *Ποιήματα ενός βαθύπλουτου ερασιτέχνη*, πμ., μτφρ. Ν. Σπάνια, Θεσσαλονίκη 1963. Άγγελου Φωκά, *Γύψινη ζωή*, πμ., Αθήνα 1963. Φώτη Ευαγγελάτου, *Εργάτες*, πμ., Αθήνα 1963.

Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: *Θερμοπύλες* (διευθ. Β. Επιθυμιάδης), τχ. 7. *Πανσπουδαστική*, τχ. 45-46. *Διανοούμενος* (διευθ. Σ. Χατζημιχελάκης), τχ. 6, 7. *Δεσμός* (διευθ. Σ. Κοκκίνης), τχ. 6.

ΤΕΥΧΟΣ 7 (Σεπτέμβρης 1963)

Δημήτρης Λιβιεράτος, «Ο Φανόν και οι Φανοτιστές», 1-5. «Απόσπασμα από το ανέκδοτο βιβλίο: *Η Αλγερινή επανάσταση*».

Frantz Fanon, «Της γης οι κολασμένοι (απόσπ.)», μτφρ. Μ.Α. [=Μάριος Αφεντόπουλος], 5-9. Από το βιβλίο του Frantz Fanon *Les damnés de la terre...*, Paris 1961, Κεφ. 5, σ. 189 κ.ε.

Κώστας Θεοφάνους, «Γύρω από την "ποιητική" της μοντέρνας ποίησης», μλτ., 9-19.

Τάσος Πορφύρης, «Παρατηρήσεις για τη σύγχρονη ποιητική», σμ., 20-21.

Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Η δυνατότητα μιας σύγχρονης ποιητικής», 22-25.

Κώστας Θεοφάνους, «Πολεμικό κοιμητήριο. Χίλιοι θάνατοι. Ανάμνηση Αγάπης», πμ., 25-26.

Ιάσων Ιωαννίδης, «Εργάτης. Πλασιέ. Ο Ουρανός μου. Απ' το υπόγειο», πμ., 26-28.

Κώστας Κοβάνης, «Αλίμονο Δημοκρατία! Διάλυσις Στρατοπέδου», πμ., 28.

Στέφανος Ροζάνης, «Το κορίτσι και ο άνεμος» (I-IV), πμ., 28-31.

T. S. Eliot, «Το ερωτικό τραγούδι του Alfred Prufrock», μτφρ. Στέφανος Μαρκόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης και Στέφανος Ροζάνης], πμ., 31-34.

T. S. Eliot, «"Δύσκολη" ποίηση», μτφρ. Μ. Μ. [=Μάριος Μαρκίδης], 34-35. Απόσπασμα από το βιβλίο *The use of poetry and the use of Criticism*, 1933.

M. [=Σύνταξη], «Ζητήματα δημοσίας πνευματικής και ηθικής τάξεως», 25-36. Σχόλιο με αφορμή διαμαρτυρία του ζωγράφου Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα (δημοσιευμένη στην εφ. *Τα Νέα*, 2.7.1963), «γιατί το Υπουργείο Παιδείας παραμέρισε αίτησή του να εκθέσει έργα του στη Μπιενάλε της Βενετίας».

Κώστας Κοβάνης, «Βενέζικες ειλικρίνειες», 26. Αρνητικό σχόλιο για συνέντευξη του Ηλία Βενέζη, δημοσιευμένη σε αδήλωτη απογευματινή εφημερίδα με τίτλο «Η γενιά του 1930 έσβησε».

Έντυπα που λάβαμε: Ιάσωνος Δεπούνη, *Από τη θάλασσα*, πμ., Αθήνα, Δίφρος, 1962. Θοδωρή Βλαχοδημήτρη, *Κωστής Παλαμάς*, δοκ., εκδ. περ. *Θερμοπύλες*, 1963. Π. Ν. Φράγκου, *Επίκληση*, πμ., Αθήνα 1962. Γ. Γ. Μπαρμπαγιάννη, *Περωνόνας τη θύελλα*, πμ., Πειραιάς 1962. Γ. Φύτρα,

Αποστασία Νεκρών, δγ., 1962. Νίκου Γρηγοριάδη, Το βάθος της Ληκύθου, πμ., Θεσσαλονίκη 1963. Νίκου-Αλέξη Ασλάνογλου, Ποιήματα για ένα καλοκαίρι, Θεσσαλονίκη 1963. Θανάση Κωσταβάρα, Ο Γυρισμός, πμ., Αθήνα 1963. Ντίνου Χριστιανόπουλου, Η κάτω βόλτα, δγ., Θεσσαλονίκη 1963. Ηλία Έρεμπουργκ, Άνθρωποι χρόνια ζωή, αφγ., μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου, τ. 1-3. Γιώργου Περιστέρη, Αναζητώντας το αύριο, δγ., Πειραιάς 1959.

Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: Στοχασμός (διευθ. Κ. Βαλέτας) τχ. 1-2. Θερμοπίλες (διευθ. Σ. Γε9ράνης), τχ. 8. Δεσμός (διευθ. Σ. Κοκκίνης), τχ. 18-19. Διανοούμενος (διευθ. Σ. Χατζημιχελάκης), τχ. 8.

ΤΕΥΧΟΣ 8 (Ιανουάριος 1964)

Μανόλης Λαμπρίδης, «Διανοούμενοι και Δημοκρατία», 1-9.
Τάσος Πορφύρης, «Περίπατος Ι. Περίπατος ΙΙ», πμ., 10-11.
Φώτης Ευαγγελάτος, «Τέλος», πμ., 11.
Σέργιος Αϊζενστάιν, «Οργανική ενότητα και πάθος στη σύνθεση του Ποτέμκιν», 12-18.
Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης], «Η αγροτική συνείδηση στην ποίηση. Μάρκος Μέσκος», δοκ., 19-23.
Πάυλος Μάτεσις, «Αλέξη Πάρνη: Το νησί της Αφοδίτης», κρτ., 23-27.
Στέφανος Ροζάνης, «Δ. Χατζής: Το τέλος της μικρής μας πόλης», κρτ., 27-30.
Τάσος Πορφύρης, «Θ. Κωσταβάρα: Γυρισμός», κρτ., 30-31.
Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Δ. Δούκαρη: Ποιήματα της Καλής Ελπίδος», κρτ., 31-32.
Έντυπα που πήραμε: Φώντα Κονδύλη, Έξοδος από τη σιωπή, δγ., Αθήνα 1964. Πάνου Παναγιωτούνη, Άσμα σε χρώμα γαλανό, πμ., Αθήνα. Μάρκου Μέσκου, Μαυροβούνι, πμ., Θεσσαλονίκη 1963. Ιάσωνα Ιωαννίδη, Φλέβες ποταμού, πμ. Νίκου Αρβανίτη, Ο προληπτικός έλεγχος και το ακατάλληλον των κινηματογραφικών ταινιών, Αθήναι 1963. Κώστα Μανουσάκη, Ο σταθμός, Αθήνα 1963. Παντελή Λισάρη, Τα μάτια της θάλασσας, πμ., Αθήναι 1963. Δημ. Βαλασκαντζή, Φτερουγίσματα, πμ., Λάρισα 1960 [...].

Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: Διανοούμενος (διευθ. Σ. Χατζημιχελάκης). Θερμοπίλες (διευθ. Σ. Γεράνης), τχ. 9-10. Δεσμός (διευθ. Σ. Κοκκίνης). Ενδοχώρα. Δωδέκατη ώρα τχ. 5. L' Algerie dans le monde, τχ. 2, Νοέμβρ.-Δεκ. 1963.

ΤΕΥΧΟΣ 9 (Μάιος 1964)

Βύρων Λεοντάρης, «Η λυρική αίσθηση και η σύγχρονη ποίηση», μλτ., 1-6.
Ζέφη Δαράκη, «Άπονα χρόνια. Ο Γυρισμός του εξόριστου», πμ., 7.
Λέων Τρότσκι, «Αλέξανδρος Μπλοκ», μτφρ. Στ. Μαρκόπουλος [=Στέφανος Ροζάνης και Μάριος Μαρκίδης], 8-13. Από το βιβλίο *Litterature and Revolution*, The university of Michigan Press.
Μανόλης Λαμπρίδης, «Τα οργισμένα νιάτα», δοκ., 14-20. Με αφορμή το παρακάτω ποίημα «του οργισμένου νέου αμερικάνου ποιητή Allen Ginsberg».
Allen Ginsberg, «Αμερική», μτφρ. Κλείτου Κύρου, πμ., 21-23.
Ιάσων Ιωαννίδη, «Παγιδευμένος», δγ., 24-25.
Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Μάριου Αφεντόπουλου, Ένα κορίτσι, το καλοκαίρι», κρτ., 26-27.
Α. Χρήστου [=Ανδρέας Μυλωνάς], «Τάσσου Ρούσσου, Η μεταμόρφωση του καιρού», κρτ., 27-28.
Τάσος Πορφύρης, «Δυο βιβλία του Ζώη Μάναρη», κρτ., 28-31.
Στέφανος Ροζάνης, «[Α. Μύλλερ]: Ήταν όλοι τους παιδιά (παρατηρήσεις από κοινωνιολογική σκοπιά)», 31-33.

- Έντυπα που πήραμε: Ντίνου Χριστιανόπουλου, *Το κορμί και το σαράκι*, πμ., Θεσσαλονίκη 1964. Ιάσωνος Δεπούντη, *X.A. Doppet, Ο βομβαρδισμός μιας άμαχης πολιτείας*, Αθήνα 1963. Κώστα Λαχά, *Πεδίον οσφρήσεως*, δγ., Θεσσαλονίκη 1964. Μάριου Αφεντόπουλου, *Ένα κορίτσι, το καλοκαίρι*, πμ., Αθήνα 1963. Ηλία Σιμόπουλου, *Δημοσθένης Βαλαβάνης, Ένας πρωτοπόρος ποιητής*, μλτ. Σπύρου Κατσίμη, Έξοδος, πμ., Αθήνα. Ρίτας Μπούμη-Παπά, *Χίλια σκοτωμένα κορίτσια*, πμ., Αθήνα 1963. Νίκου Παπά, *Τα χέρια*, πμ., Αθήνα 1963. Pierre Naville, *Γραφειοκρατία και επανάσταση*.
- Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: α) *Δεσμός* (διευθ. Σ. Κοκκίνης), τχ. 25-26. *Διανοούμενος* (διευθ. Σ. Χατζημιχελάκης). γ) *L'Algerie dans le monde*, τχ. 3, Μάρτ. 1964.

ΤΕΥΧΟΣ 10 (Νοέμβριος 1964)

- Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ραγισμένο ταμπούρλο» (I-VI), πμ., 1-3.
 Αντώνης Λαυραντώνης, «Η Επαναστατική ιδεολογία και οι περιπέτειές της», 5-9.
 Μανόλης Λαμπρίδης, «Το πρόβλημα των ιδεολογιών (Νύξεις για πρώτη προσέγγιση)», 10-18.
 Βύρωνας Λεοντάρης, «Ρίτας Μπούμη-Παπά: Χίλια σκοτωμένα κορίτσια», κρτ., 18-22.
 Τάσος Πορφύρης, «Ντίνου Χριστιανόπουλου: Θητεία στη μοναξιά και στην απόγνωση, ποιήματα 1949-1960 (Η εποχή των ισχνών αγελάδων, Ξένα γόνατα, Ανυπεράσπιστος καημός, Προάστια), Το κορμί και το σαράκι (1960-1963)», κρτ., 21-24.
 Παύλος Μάτεσις, «Όρνιθες», 24-29. Εγκωμιαστικό σχόλιο για την παρουσίαση του έργου από το Θέατρο Τέχνης.
 Μ. Λ. [=Μανόλης Λαμπρίδης], «Παρωχημένη και τρέχουσα νομιμότητα», 29-31. Σχόλια για την «εξέγερση του κ. Μίμη Ραφτόπουλου» με αφορμή την κριτική του Μ. Αυγέρη για την Αριάγνη του Στρ. Τσίρκα.
 Μ. [=Σύνταξη], «Ο ένδοξός μας βυζαντινισμός», 31-32. Σχόλια με αφορμή δημοσίευμα του πανεπιστημιακού Βασίλη Τατάκη «σε γνωστό θρησκευτικό περιοδικό».
 Μ. [=Σύνταξη], «Salvatores dei», 32. Σχόλια με αφορμή δημοσίευμα (*Ο Ταχυδρόμος*, 3.10.1964) του Π. Παλαιολόγου, που «τάσσεται κι αυτός εναντίον των πιστοποιητικών εθνικοφροσύνης».
 Λ. [=Μανόλης Λαμπρίδης], «Νόμπελ», 32-33. Θετικό σχόλιο για τον Σαρτρ που αποποιήθηκε το βραβείο Νόμπελ.
 Μ. [=Σύνταξη], «Συζητήσεις», 33. Αναφορά στους στόχους του περ. *Μαρτυρίες*.
- Έντυπα που πήραμε: Κώστα Βαλέτα, *Γενναία ζωή*, δγ., Αθήνα 1964. Νίκου Σπάνια, *Ποιήματα της τρίτης Λεωφόρου*, πμ., 1963. Arthur Rimbaud, *Μια εποχή στην κόλαση*, μτφρ. Νίκου Σπάνια. Κωστή Κοκόροβιτς, *Κάτι άλλο έρχεται*, πμ., Αθήνα 1964. Σάκη Παπαδημητρίου, *Εισαγωγή στην τζαζ*, Θεσσαλονίκη 1963. G. Apollinaire, *Ποιήματα*, μτφρ. Νίκου Σπάνια. Γιώργου Χειμωνά, *Η εκδρομή*, Αθήνα, Κέδρος, 1964. Θ. Πιερίδη, *Κυπριακή Συμφωνία*, Αθήνα, Κέδρος, 1964. Παναγή Λευκαδίτη, *Τα σκληρά σονέτα*, πμ., Αθήνα 1964. Γιάννη Κορδάτου, *Σελίδες από την ιστορία του Αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1964. Παντελή Πουλιόπουλου, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1964.
- Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: *Δεσμός* (διευθ. Σ. Κοκκίνης), τχ. 20-30. *L'Algerie dans le monde*, τχ. 3, 4, 5, 6, 7. *Διανοούμενος* (διευθ. Σ. Χατζημιχελάκης).

MARTYΡΙΕΣ-2. Περίδος Β΄ Χρόνος Α΄ ΤΕΥΧΟΣ 1 (Νοέμβριος 1965)

- Στέφανος Ροζάνης, «Επαναπατρισμός. Ποίημα. Σχόλια», πμ., 1-4.
 Μανόλης Λαμπρίδης, «Σημειώσεις για το ρεαλισμό», μλτ., 5-21. Ενότητες: Πεδίο εφαρμογής του ρεαλισμού. Ο μη ρεαλισμός της ρεαλιστικής τέχνης. Ο ρεαλισμός στον υπερρεαλισμό. Η

πραγματικότητα του φανταστικού. Υπέρβαση της αντίθεσης ρεαλιστικού-μη ρεαλιστικού. Η ιδιοτυπική άποψη του ρεαλισμού, η κοσμοθεωρία. Αντιρρεαλιστικές πιέσεις («σοσιαλιστικός ρεαλισμός») και το μέλλον του ρεαλισμού.

Herbert Read, «Ρεαλισμός κι αφαίρεση στη σύγχρονη τέχνη», μτφρ. Στέφανου Ροζάνη και Μάριου Αφεντόπουλου, *δοκ.*, 22-35.

Μ. [=Σύνταξη], [Άτιτλο], 36-38. Σχόλια της Σύνταξης του περιοδικού για την «πολλαπλή κρίση του σημερινού κόσμου» και προτάσεις «εξανθρωπισμού».

Πάυλος Μάτεσις, «Η διαμόρφωση μιας νέας τάσης: Το μικρό Θέατρο», 38-42. Κείμενο ενημερωτικό για «το νέο αυτό ρεύμα που προσπαθεί να γεννηθεί (ή να μεταφτυτευτεί) στον τόπο μας».

Τάσος Πορφύρης, «Π.Χ. Μάρκογλου: Χωροστάθμιση», *κρτ.*, 43-46.

Φραντζέσκο Ρόζι, «Η ώρα της αλήθειας για τον κινηματογράφο», μτφρ. Μ. Ρ. [=Μαρία Ρουστοπάνη], 46-48. Συνέντευξη του Ιταλού σκηνοθέτη στο αμερικανικό περ. *Film Quarterly*. Στη συνέντευξη προτάσσεται κατατοπιστική εισαγωγή με τα αρχικά Σ. Β. [=Σπύρος Βραχωρίτης].

«Μ» [=Σύνταξη], «Herbert Read», 48. Σύντομο εργοβιογραφικό σημείωμα του Η.Ρ.

Έντυπα που πήραμε: Θανάση Κωσταβάρα, *Κατάθεση*, πμ., Αθήνα 1965. Ιάσωνα Ιωαννίδη, *Απ' το υπόγειο*, πμ., Αθήνα 1965. Σπύρου Κοκκίνη, *Εκλογή* (πμ. 1934-1964). Στέλιου Γεράνη, *Ο χορός των χρωμάτων*, πμ., 1964. Δ. Δούκαρη, *Η λυρική έπαρση*, πμ., 1965. Τ.Σ. Eliot, *Η τετάρτη των τεφρών*, μτφρ., σχόλια Κλείτου Κύρου, Θεσσαλονίκη 1965. Β. Κούλη, *Νέα Υόρκη και άλλα ποιήματα* 1964. Χρ. Μαλεβίτση, *Οι ιστορικές προοπτικές του ηθικού ανθρώπου*, *δοκ.*, Αθήνα 1965.

Αναγγέλλονται και τα περιοδικά: *Διαγώνιος*, τχ. 1, 2. *Δεσμός*, τχ. 44-46.

ΤΕΥΧΟΣ 2-3 (Απρίλιος 1966)

Μάριος Αφεντόπουλος [=Μάριος Μαρκίδης], «Προσήλωση», πμ., 1-10.

Μανόλης Λαμπρίδης, «Εμείς και η Αλήθεια», άρθρο, 11-25. Σχετικά με την πολεμική που ασκήθηκε στις *Μαρτυρίες* αλλά και το περ. *Κριτική*.

Μ. Harrington, «Υπάρχει πολιτικό μυθιστόρημα;», μτφρ. Αλ. ΒΑΡ. [=Αλ. Βαρδάκης 26-37. [Ανυπόγραφο, Άτιτλο], 38-39. Σχόλια της σύνταξης του περιοδικού για τη σύλληψη και προφυλάκιση της Έλλης Αλεξίου από την Ιουλιανή «Κυβέρνηση». Συσχετισμός ανάμεσα στην «σοσιαλιστική γραφειοκρατία της Μόσχας» και στην «καπιταλιστική γραφειοκρατία της Αθήνας».

Γ. Μ. Καλιόρης, «Η Δίκη της Μόσχας», 39-50. Αναλύεται και αξιολογείται η αντίδραση του πνευματικού κόσμου της Αριστεράς απέναντι στη Δίκη.

Τάσος Πορφύρης, «Τρεις απόψεις για το Μίλτο Σαχτούρη. Ι. Προσπάθειες επαφής με την ποίηση του Μίλτου Σαχτούρη. Η “κακή εικόνα” ή η Γκούερνικα της ποίησης», *κρτ.*, 51-53.

Στέφανος Ροζάνης, «Τρεις απόψεις για το Μίλτο Σαχτούρη. ΙΙ. Μια ποίηση ποίησης», *κρτ.*, 53-60.

Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Τρεις απόψεις για το Μίλτο Σαχτούρη. ΙΙΙ. Ο ελληνικός σουρεαλισμός και ο Μ. Σαχτούρης», *κρτ.*, 60.

Γ. Λ. [=Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος], «Περί κύρους», άρθρο, 64-67. Για την «ειδική ατονία» της «κριτικής» λειτουργίας, εκτενής αναφορά στην «περίπτωση Αλέξη Πάρνη».

Βιβλία που πήραμε: Ι. Α. Θωμόπουλου, *Οι μετονομασίες των τοπωνυμίων*, μλτ., Αθήνα 1965. Μαργαρίτας Δαλμάτη, *Οδηγός Μουσείου*, πμ., Αθήνα 1964. Ανέστη Ευαγγέλου, *Το ξενοδοχείο και το*

σπίτι, αφγ., Θεσσαλονίκη 1966. Ανέστη Ευαγγέλου, Μέθοδος αναπνοής, πμ., Θεσσαλονίκη 1966. Δημήτρης Ιατρόπουλος, Η εποχή μας, πμ., Αθήνα 1966. Κλείτου Κύρου, Απολογία, πμ., Θεσσαλονίκη 1966. Αντρέ Ζιντ, Κόρυντον, μφρ. Νίκου Σπάνια, Αθήνα 1965. Τάσου Ρούσσου, Οι νεκροί, πμ., Αθήνα κ.ά.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ

Αλ. Βαρ. [= Αλ. Βαρδάκης]: 3, 2-3β'	Μανόλης
Αργυρόπουλος Χριστόφορος: 5-6	Λευκαδίτης Παναγιώτης: 3
Αφεντόπουλος Μάριος [= Μαρκίδης Μάριος] και Μ. Α., Μ. Μ., Στέφανος Μαρκόπουλος: 1, 2, 3, 5-6, 7, 8, 9, 1β', 2-3β'	Λιβιεράτος Δημήτρης: 7
Βαρδάκης Αλέξανδρος, βλ. Αλ. Βαρ.	Λυκιαρδόπουλος Γεράσιμος και Γ.Λ.: 1, 2, 3, 4, 5-6, 7, 8, 9, 10, 2-3β'
Βραχωρίτης Σπύρος, βλ. Σ.Β.	Μ. και «Μ» [= Μαρτυρίες / Σύνταξη]: 2, 5-6, 7, 10, 1β'
Δαράκη Ζέφη: 9	Μ. Ρ. [=Μαρία Ρουστοπάνη]: 1β'
Ευαγγελάτος Φώτης: 8, 9	Μαρκόπουλος Στέφανος [=Μάριος Μαρκίδης και Στέφανος Ροζάνης]: 7
Θεοφάνους Κώστας: 7	Μάτεσις Παύλος: 4, 8, 10, 1β'
Ιωαννίδης Ιάσων: 7, 9	Μέσκος Μάρκος: 3
Καλεώδης Γιάννης, βλ. Καλιόρης Γ. Μ.	Μπούμη-Παπά Ρίτα: 2
Καλιόρης Γ.Μ. [=Γιάννης Καλεώδης]: 2-3β'	Μυλωνάς Ανδρέας, βλ. Χρήστου Α.
Κοβάνης Κώστας: 1, 2, 4, 7	Παντής Νίκος: 1
Κόρφης Τάσος: 3	Πορφύρης Τάσος: 5-6, 7, 8, 9, 10, 1β', 2-3β'
Κύρου Κλείτος: 9	Ροζάνης Στέφανος και Στέφανος Μαρκόπουλος: 1, 2, 3, 4, 5-6, 7, 8, 9, 10, 1β', 2-3β'
Λαμπρίδης Μανόλης [= Λεοντάρης Μανόλης] και Μ. Λ., Λ., Φουτούρης Μανόλης: 1, 2, 3, 4, 5-6, 7, 8, 9, 10, 1β', 2-3β'	Ρουστοπάνη Μαρία, βλ. Μ. Ρ.
Λαυραυντώνης, Αντώνης: 9	Σ. Β. [=Σπύρος Βραχωρίτης]: 1β'
Λεοντάρης Βύρων και Β. Λ.: 1, 4, 9, 10	Φουτούρης Μ., βλ. Μανόλης Λαμπρίδης
Λεοντάρης Μανόλης, βλ. Λαμπρίδης	Χρήστου Α. [=Ανδρέας Μυλωνάς]: 9

Σημείωση: Δίπλα στα ονόματα αναγράφεται ο αριθμός του τεύχους στο οποίο υπάρχει κείμενο του κάθε συνεργάτη (ένα ή περισσότερα). Τα τεύχη 1 και 2-3 της δεύτερης περιόδου φέρνουν επιπλέον την ένδειξη β'. Για τα ονόματα των ψευδωνυμίων συγγραφέων που βρίσκονται στις αγκύλες έλαβα υπόψη κυρίως το βιβλίο του Κυριάκου Ντελόπουλου, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Αθήνα, Εστία, 2005. Για όσα ψευδώνυμα δεν υπήρχαν στο βιβλίο του Κ. Ντελόπουλου απευθύνθηκα στον καθηγητή Στέφανο Ροζάνη και την κυρία Μαρία Ρουστοπάνη, σύζυγο του αείμνηστου Ανδρέα Μυλωνά. Τους ευχαριστώ για τις πολύτιμες διευκρινίσεις τους.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Οι *Μαρτυρίες* κυκλοφόρησαν το πρώτο τους τεύχος στην Αθήνα το Μάιο του 1962 ως δίμηνο λογοτεχνικό περιοδικό και ολοκλήρωσαν την κυκλοφορία τους το Νοέμβριο του 1964 συμπληρώνοντας δέκα τεύχη. Μετά από διακοπή ενός ακριβώς έτους συνέχισαν ως *Μαρτυρίες 2*, από το Νοέμβριο του 1965 έως τον Απρίλιο του 1966 (τχ. 1, 2-3). Συνολικά, δηλαδή, εκδόθηκαν 13 τεύχη (11 μονά και 2 διπλά).

Σταθερό στοιχείο της ταυτότητας του περιοδικού, σε όλα τα τεύχη, εκτός από τον υπότιτλο «δίμηνο λογοτεχνικό περιοδικό», είναι και η φράση «Συντάσσεται από επιτροπή», ενδεικτική της συλλογικής πρόθεσης των συνεργατών. Γραφεία και διεύθυνση δεν αναγράφονται, ορίζονται όμως ως «υπεύθυνοι της αλληλογραφίας» δύο μέλη της συντακτικής ομάδας και αναγράφονται τα ονόματά τους μαζί με τις προσωπικές τους ταχυδρομικές διευθύνσεις: ο Στέφανος Ροζάνης (τχ. 1-10, 1962-'64) και ο Τάσος Πορφύρης¹ (τχ. 1, 2-3, 1965-'66). Ως εκδότης φαίνεται στην αρχή ο Νίκος Πανδής (τχ. 1-6) και στη συνέχεια ο Στέφανος Ροζάνης (τχ. 7-10), ενώ στη δεύτερη περίοδο (*Μαρτυρίες 2*) δεν σημειώνεται κάποιο όνομα.

Τον κύριο ιστό της εκδοτικής επιτροπής αποτελούν οι: Μανόλης Λαμπρίδης (λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Μανόλη Λεοντάρη 1920-2002), Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος (1936), Στέφανος Ροζάνης (1942), Μάριος Μαρκίδης (1940-2003), Τάσος Πορφύρης (1931), Βύρων Λεοντάρης (1932), Ανδρέας Μυλωνάς (1938-2004). Οι ίδιοι σχεδόν από το 1973 και εξής είναι μέλη της συντακτικής ομάδας της περιοδικής έκδοσης *Σημειώσεις*, που έχει συμπληρώσει 70 τεύχη (ως το τέλος του 2009) και συνεχίζεται.

Οι *Μαρτυρίες* ανήκουν στα περιοδικά της αριστερής διανοήσης, τα οποία ανέδειξαν τις ανανεωτικές τάσεις στη λογοτεχνία και τις τέχνες εκφράζοντας την αντίδρασή τους στο δογματισμό της παραδοσιακής αριστεράς. Οι *Μαρτυρίες* δηλαδή φαίνεται να διαδέχονται την *Κριτική* (1959-1961) που εξέδιδε ο Μανόλης Αναγνωστάκης και απευθυνόταν στην «προοδευτική μερίδα» της γενιάς του, ενισχύοντας «την τάση του αντιρρητικού λόγου»² απέναντι στις δογματικές εκδοχές της μαρξιστικής αριστερής ελληνικής σκέψης και κριτικής. Συνυπάρχουν όμως και με την *Επιθεώρηση Τέχνης* (1954-1967), η οποία μετά το 1960 διαφοροποιήθηκε από την κομματική «ορθοδοξία» που κατηύθυνε τις αισθητικές επιλογές της μαρξιστικής Αριστεράς. Άλλωστε ορισμένοι συνεργάτες των *Μαρτυριών*, όπως π.χ. ο Μ. Λαμπρίδης, ο Γ. Λυκιαρδόπουλος, ο Β. Λεοντάρης κ.ά., συνεργάστηκαν και με τα παραπάνω περιοδικά.

Οι *Μαρτυρίες* επομένως συνεχίζουν να καλλιεργούν τον αντιρρητικό λόγο απέναντι στη «στρατευμένη» διανοήση, διευρύνουν τον προβληματισμό και επανατοποθετούνται πάνω σε θέματα ιδεολογίας και αισθητικής. Δημοσιεύουν δοκίμια, μελέτες, κριτικές για τη σύγχρονη τέχνη, την ανανέωση του ρεαλισμού

κ.λπ. Δεν παραλείπουν όμως και σχόλια για ζητήματα της τρέχουσας πολιτικής, λογοτεχνικής ή καλλιτεχνικής επικαιρότητας – πολλές φορές επικριτικά – τα οποία ενυπόγραφα ή ανυπόγραφα δημοσιεύονται στις «Απόψεις», σταθερή ενότητα του περιοδικού στην πρώτη περίοδο της έκδοσής του.³

Επισημαίνουμε από την κυρίως ύλη ενδεικτικές συνεργασίες που φαίνεται να προσδιορίζουν και τις τάσεις του περιοδικού: «Ερμητισμός και ανεικονισμός» (κριτικές παρατηρήσεις για την ποίηση και την τέχνη), «Το πρόβλημα των ιδεολογιών», «Σημειώσεις για το ρεαλισμό», τρία κείμενα του Μανόλη Λαμπρίδη, του πρεσβυτέρου των τακτικών συνεργατών, με έντονη και βαρύνουσα πνευματική παρουσία στο χώρο τότε της τροτσικικής αριστεράς. «Η Δίκη της Μόσχας» του Γ. Μ. Καλιόρη, «Ο Φανόν και οι Φανοριστές» του Δ. Λιβιεράτου, «Η Επαναστατική ιδεολογία και οι περιπέτειές της» του Αντώνη Λαυραντώνη κ.ά.⁴

Χαρακτηριστικές επίσης είναι οι μεταφραστικές προτιμήσεις στα κείμενα των A. Cornu (μτφρ. Βύρων Λεοντάρης), Henri Lefebvre (μτφρ. Μανόλης Λαμπρίδης), M. Harrington (μτφρ. Αλ. Βαρδάκης), Frantz Fanon (μτφρ. Μάριος Αφεντόπουλος), Λέων Τρότσκι (μτφρ. Στέφανος Μαρκόπουλος, κοινό ψευδώνυμο των Στέφανου Ροζάνη και Μάριου Μαρκίδη), Herberl Read (μτφρ. Στέφανος Ροζάνης και Μάριος Αφεντόπουλος), Franz Kafka (μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος). Μεταφράζονται επίσης ποιήματα των T.S. Eliot (μτφρ. Μάριος Μαρκίδης και Στέφανος Ροζάνης) και Allen Ginsberg (μτφρ. Κλείτος Κύρου).

Θα πρέπει, άλλωστε, να επισημανθεί ότι η ποίηση είναι μια σταθερή θεματική σε όλη τη διάρκεια της έκδοσης και, στο σύνολό της σχεδόν, εκπροσωπεί τη γενιά των συνεργατών του περιοδικού.⁵ Δημοσιεύονται ποιήματα, βιβλιοκρισίες ποιητικών συλλογών, αλλά κυρίως κείμενα με αντικείμενο την ποιητική, τις πρωτοποριακές μορφές ποίησης κτλ. Η Ελισάβετ Αρσενίου, ανιχνεύοντας την ταυτότητα του περιοδικού τύπου της Αριστεράς στη δεκαετία του '60, χαρακτηρίζει τις *Μαρτυρίες* «μια νεοαριστερή έκδοση για την ποιητική και την τέχνη».⁶

Τακτικοί συνεργάτες του περιοδικού είναι η πλειονότητα των μελών της εκδοτικής ομάδας που αναφέραμε (οι πέντε πρώτοι συμμετέχουν σε ποσοστό 55-100% στο σύνολο των τευχών, με έντονη την παρουσία του Μανόλη Λαμπρίδη). Συνεργάζονται και οι Βύρων Λεοντάρης, Κώστας Κοβάνης, Παύλος Μάτεσις, Ιάσων Ιωαννίδης, Φώτης Ευαγγελάτος (με συνεργασίες σε ποσοστό 30%). Συνεργάτες σε ένα μόνο τεύχος εμφανίζονται οι: Γ. Μ. Καλιόρης, Νίκος Παντής (Πανδής), Κώστας Θεοφάνους, Μάρκος Μέσκος, Γιώργος Ζαλμάς, Πάνος Λευκαδίτης, Χριστόφορος Αργυρόπουλος, Ρίτα Μπούμη-Παπά, Ζέφη Δαράκη, Τάσος Κόρφης, Αντώνης Λαυραντώνης, Κλείτος Κύρου, Δημήτρης Λιβιεράτος, Α. Χρήστου [=Ανδρέας Μυλωνάς], Μ. Ρ. [=Μαρία Ρουστοπάνη], Σ. Β. [=Σπύρος Βραχωρίτης] κ.ά. Για τα ψευδώνυμα βλ. και «Πίνακας συνεργατών».

Συμπερασματικά, το περιοδικό *Μαρτυρίες* λειτούργησε ως έντυπο έκφρασης αριστερών απόψεων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι συνεργάτες του ακολουθού-

σαν κοινή πολιτική γραμμή ή αποτελούσαν «κλειστή» ομάδα. Ο στόχος του, όπως διαφαίνεται στην πορεία και μέσα από τα σημειώματα της συντακτικής επιτροπής, ήταν να συμβάλει σε μια οργανωμένη και συστηματοποιημένη συζήτηση για σημαντικά ζητήματα της εποχής, όπως το πρόβλημα των ιδεολογιών, και όχι μόνο, που απασχολούσαν «πολλούς κύκλους ιδίως των νέων».⁷

Με το σκεπτικό ότι μια παρέα νέων ανθρώπων (από 20 έως 30 χρόνων οι περισσότεροι, πλην του Μ. Λαμπρίδη που ήταν μεγαλύτερος), «αριστερής απόχρωσης, κατηγορηματικά αντίθετης στα στερεότυπα»⁸ της παραδοσιακής Αριστεράς, ανοίγει στο περιοδικό ένα γόνιμο διάλογο γύρω από λογοτεχνικές θεωρητικές αναζητήσεις και θέματα τέχνης γενικότερα ή ακόμα για θέματα φιλοσοφικού και κοινωνικού προβληματισμού, αποδελτιώσαμε τα περιεχόμενα κατά τεύχη για να φανεί, κατά το δυνατόν, το διάγραμμα των θεμάτων που αναδεικνύονται σε μια ενδιαφέρουσα φάση του μεταπολεμικού κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο ποιητής Τάσος Πορφύρης, ο οποίος μου παραχώρησε το σύνολο των τευχών του περιοδικού *Μαρτυρίες*, αναφερόμενος στη γνωριμία του με τα «παιδιά του περιοδικού» αλλά και με την «καρδιά της συντακτικής ομάδας, τον Μανόλη Λαμπρίδη», σημειώνει επιπλέον τα εξής: «Γραφεία δεν είχαμε, μαζευόμασταν στα σπίτια του Βύρωνα και της Ζέφης Δαράκη και μερικές φορές στο οδοντιατρείο του ποιητή Θανάση Κωσταβάρα, τα βράδια κάθε Τετάρτης» (από επιστολή του Τάσου Πορφύρη, Αθήνα, 12 Απριλίου 2010, προς τη συντάκτρια του παρόντος κειμένου).

2. Μιχ. Γ. Μπακογιάννης, *Η «Κριτική» (1959-1961) του Μανόλη Αναγνωστάκη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 12, 25.

3. Η σύνταξη του περιοδικού σχολιάζει την «εχθρική, αντιδραστική στάση απέναντι στους διανοούμενους» και κάνει ευθέως αναφορά στην εφ. *Αυγή*, η οποία παραλείπει να αναγγείλει το τχ. 3 (1962) των *Μαρτυριών*, επειδή προφανώς «δυσφόρησε» όταν είδε στο τεύχος αυτό άρθρο με θέμα τον «συνδικαλισμό των διανοουμένων» βλ. *Μαρτυρίες* 4 (1962) 31.

4. Βλ. περισσότερα στη συνέχεια: «Περιεχόμενα κατά τεύχη» και «Πίνακας συνεργατών».

5. Βλ. και «Ποιήματα από το περιοδικό *Μαρτυρίες* (1962-1964)», ανθολογεί ο Αλέξης Ζήρας στο *Ηλεκτρονικό ανθολόγιο του 29ου Συμποσίου Ποίησης*, Πάτρα 2009.

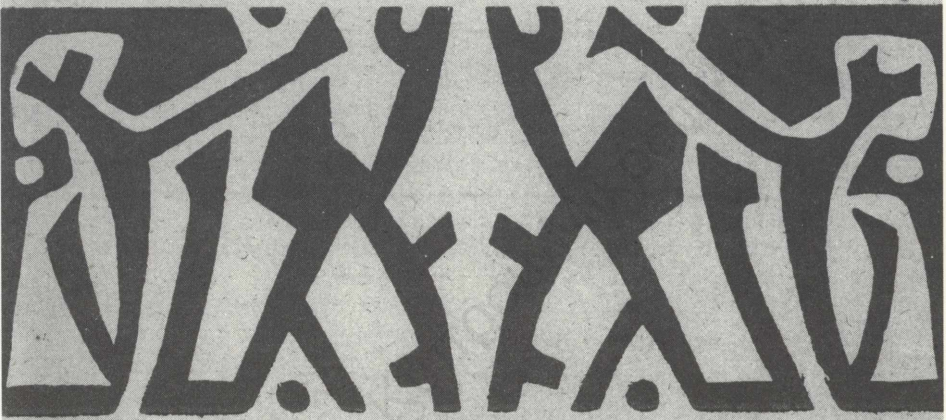
6. Ελισάβετ Αρσενίου, *Νοσταλγοί και Πλαστοουργοί*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003, σσ. 74-84.

7. Βλ. «Μ» [=Σύνταξη], «Συζητήσεις», *Μαρτυρίες* 10 (1964) 33.

8. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας τ. Ζ'*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2007, σσ. 100-101.

Χρυσούλα Σπυρέλη

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ, 2

1. ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ . 65